

ΔΗΜΗΤΡΗ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ
ΣΤΗΝ ΚΛΕΙΔΩΝΙΑ ΚΟΝΙΤΣΗΣ

ΑΝΑΤΥΠΟ ΑΠΟ ΤΑ <<ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ>> (Γ', 1975)

ΔΗΜΗΤΡΗ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ
ΣΤΗΝ ΚΛΕΙΔΩΝΙΑ ΚΟΝΙΤΣΗΣ

ΑΝΑΤΥΠΟ ΑΠΟ ΤΑ «ΠΠΕΙΡΩΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ» (Γ', 1975)

ΙΩΑΝΝΙΝΑ
1975

Επικόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κοντοσ

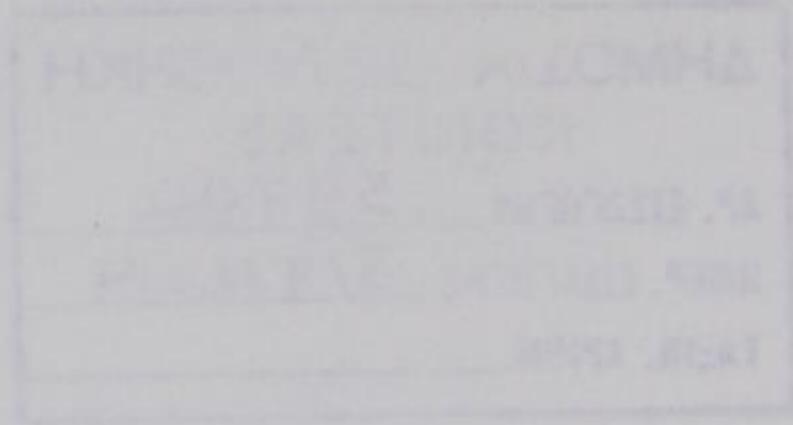
ΔΗΜΟΣΙΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ	ΚΟΝΙΤΣΑΣ
ΑΡ. ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ	55788
ΗΜΕΡ. ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ	3/9/2014
ΤΑΞΙΝ. ΑΡΙΘΜ.	

ΔΗΜΗΤΡΗ Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ
ΣΤΗΝ ΚΛΕΙΔΩΝΙΑ ΚΟΝΙΤΣΗΣ

ΑΝΑΤΥΠΟ ΑΠΟ ΤΑ «ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ»
ΤΟΜΟΣ ΙΘ'
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 1975

Επίκοσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κοντοσ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εἰσαγωγή: "Ο οἰκισμός — Τὰ μνημεῖα	Σελ.	7
I. Μονὴ Μεταφυρρύσας τοῦ Σωτῆρος	*	9
II. "Άγιος Αθανάσιος	*	17
III. "Άγιος Νικόλαος	*	25
IV. Μονὴ Άγίων Αναργύρων	*	33
V. Μονὴ Άγίων Αποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου	*	38
VI. Κοιμητής τῆς Θεοτόκου	*	44
Σημειώσεις	*	47
Εγγίδια — Εικόνες		

Επικόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κονταρίνη

ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΣΤΗΝ ΚΛΕΙΔΩΝΙΑ ΚΟΝΙΤΣΗΣ – Α'*

· Ο οίκισμός – τὸ μνημεῖο **

Ξεκινώντας κανεὶς ἀπὸ τὰ Γιάννενα γιὰ τὴν Κόνιτσα συνατάει, μετὰ ἀπὸ 50 περίπου χιλιόμετρα καὶ σὲ ύψομετρο 500 μ., λίγο μετὰ τὸ δόνομαστὸ «γεφύρι τοῦ Βοϊδομάτη»⁽¹⁾, τὰ Καλύβια Κλειδωνιᾶς. Ὁ οἰκισμὸς ἀπλώνεται σήμερα καὶ στὶς δύο πλευρὲς τῆς δδοῦ, ἐνῶ παλιότερα ἔπιανε μόνο τοὺς πρόποδες τῆς Ραδόβολης (κν. Παπιγκιώτικου), τοὺς ἀποτελεῖ συνέχεια τοῦ ὄρους Τύμφη (κν. Γκαμήλα) καὶ χωρίζει τὸ Ζαγόρι ἀπὸ τὴν Κόνιτσα⁽²⁾. Ἀπὸ τὰ Καλύβια ἔνα κακοτράχαλο μονοπάτι, ποὺ σώζει σὲ μερικὰ σημεῖα τὰ παλιά, λαξεμένα στὸ βράχο σκαλοπάτια, περνᾷει πρῶτα ἀπὸ τὸ ναῖσκο τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος, στὸ ψηλότερο ἀνατολικὸ σημεῖο τοῦ χωριοῦ, καὶ συνεχίζοντας μὲν ζικ-ζάκ πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση φτάνει στὴν κορυφὴ τῆς Ραδόβολης. Στὴν ἄκρη τοῦ βράχου δὲ ἐπισκέπτης ἀντικρύζει τὸ ναὸ τοῦ Ἅγιου Ἀθανασίου. Ἀνατολικὰ τῆς ἐκκλησίας ἐκτείνεται τὸ δροπέδιο μὲ τὸν οἰκισμὸ τῆς κυρίως Κλειδωνιᾶς (ύψομ. 880 μ.), ἔγκαταλειμμένον σήμερα σχεδὸν ἐντελῶς δταν μετακόμισαν οἱ κάτοικοι μεταπολεμικὰ στὰ Καλύβια. Στὴ νοτιοδυτικὴ του ἄκρη βρίσκεται δὲ ἐνοριακὸς ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου.

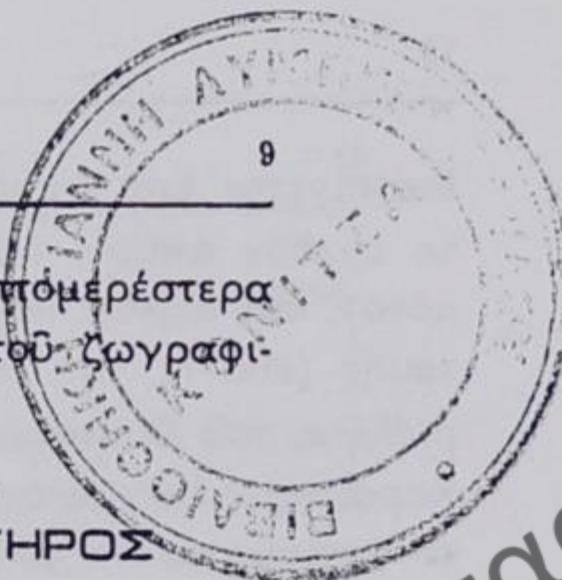
Σὲ ἐνα δεύτερο δροπέδιο, ΝΔ. τοῦ πρώτου, ἀπλώνεται τὸ παλιὸ νεκροταφεῖο τοῦ χωριοῦ μὲ τὴν ἐκκλησία τοῦ Ἅγιου Νικολάου. Λίγο ἀνατολικότερά της, 5' περίπου, είναι τὸ ἔρημο μοναστήρι τῶν Ἅγιων Ἀποστόλων. Τὸ ἕκτο μνημεῖο, τὴ διαλυμένη Μονὴ τῶν Ἅγιων Ἀναργύρων, τὴ συναντάει κανεὶς δταν ἀφήσῃ τὴν ἀμαξιτὴ δδὸ πρὸς Κόνιτσα, κατευθυνθῆ στὸ γεφύρι τοῦ Βοϊδομάτη καί, περνώντας το, πάρη τὴν ἀριστερὴ –βόρεια–

δχθη του και βαδίση γιὰ 30' περίπου μέσα στὸν αἰωνόβιο πλατανώνα τῆς φημισμένης χαράδρας τοῦ Βίκου⁽³⁾.

Σὲ ποιάν ἐποχὴ χρονολογοῦνται οἱ δύο οἰκισμοὶ καὶ τὶ σχέση ἔχουν μεταξύ τους; Οἱ μαρτυρίες εἰναι πενιχρές. Στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ ἡ περιοχὴ ἀποτελοῦσε τὴν Τριφυλία τῶν Μολοσῶν⁽⁴⁾, ἀπὸ τὴν ἵδια δὲ ἐποχὴ ὅρεθηκαν τάφοι στὰ Καλύθια⁽⁵⁾.

Γιὰ τὴ μεσαιωνικὴ περίοδο οἱ πηγὲς καὶ τὰ μνημεῖα δὲν εἰναι περισσότερο εὕγλωττα. 'Υπάρχει πρῶτα πρῶτα ἡ ντόπια παράδοση, ποὺ προσγράφει τὴν ἴδρυση τοῦ ναοῦ τῆς Μεταμορφώσεως στὸν αὐτοκράτορα (Κωνσταντῖνο Δ') «Πωγωνάτο»: πρόκειται γιὰ μιὰ παράδοση σχετικὰ μεταγενέστερη, πλασμένη γιὰ νὰ ἔξηγηθῇ, παρετυμολογικά, ἡ προέλευση τοῦ δνόματος τῆς γειτονικῆς περιοχῆς, τοῦ Πωγωνίου⁽⁶⁾. "Ομως, οἱ ἔξακριθωμένες ἔως σήμερα μαρτυρίες τῶν πηγῶν γιὰ τὸ ναὸν καὶ γιὰ τὴν περιοχὴ τῶν Καλυθιῶν ἀναφέρονται, τὸ νωρίτερο, στὰ 1609⁽⁷⁾. 'Αλλὰ καὶ οἱ ἀρχαιολογικὲς ἐνδείξεις γιὰ τὴν κατοίκηση τοῦ χώρου στὴ μεσαιωνικὴ περίοδο δὲν εἰναι ἀπόλυτα ξεκαθαρισμένες⁽⁸⁾. "Εγινε τέλος προσπάθεια ν' ἀνιχνευτῇ τὸ παρελθὸν τοῦ τόπου διαμέσου τῆς γλωσσολογίας. "Ετσι, ἀπὸ τὴν ἔξέταση τῶν ποικίλων παραλλαγῶν τοῦ τοπωνύμιου —Κλειδονιάθιστα, Γλιτονιάθιστα, Λιτονιάθιστα, Λιτονιάσουστα, Κλιτονιάθιστα, Κλειδονιάσουστα, Γλυτουνιάφστα κλπ.— βγῆκε ὡς συμπέρασμα, δτὶ πρῶτα κατοικηθηκαν τὰ Καλύθια / «Νιαύστα» καὶ ἀπὸ ἐκεῖ οἱ κάτοικοι, στοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας, ἀνέθηκαν γιὰ λόγους ἀσφάλειας στὴν καθαυτὸ Κλειδωνιά / «Γλυτουνιάύστα»⁽⁹⁾. 'Η διαπίστωση αὐτή, γιὰ τὴν ἐποχὴ ἴδρυσης τῆς κυρίως Κλειδωνιᾶς, ἐπικυρώνεται ἔμμεσα καὶ ἀπὸ τὴ χρονολόγηση τῶν τεσσάρων ἐκκλησιῶν της ἀπὸ τις διοῖες, δπως θὰ δοῦμε, καμιὰ δὲν εἰναι ἀρχαιότερη ἀπὸ τὸν 17. αι.

Στὴν ἔξέταση τῶν μνημείων θ' ἀκολουθήσωμε σειρὰ χρονολογική, ὅχι τοπογραφική. Δίνονται λοιπὸν πρῶτα, ἔδω, ἡ σύντομη περιγραφὴ καὶ οἱ ιστορικὲς μαρτυρίες γιὰ τὸ καθένα ἀπὸ τὰ

ἔξι χτίσματα, καὶ στὸ Β' μέρος θὰ ἔξεταστοῦν λεπτόμερέστερα τὰ εἰκονογραφικὰ καὶ τεχνοτροπικὰ προβλήματα τοῦ ζωγραφικοῦ διακόσμου των.

I. ΜΟΝΗ ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΕΩΣ ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΟΣ

α) Ἀρχιτεκτονική. Ἐπὸ τὸ μοναστήρι ποὺ ὑπῆρχε ἀλλοτε ἔδῶ, ὅπως μᾶς ἀναφέρουν οἱ πηγὲς (βλ. παρακάτω, σελ. 15 ἐξ.), σὴ μερα μένει μόνο τὸ Καθολικό του, ποὺ βρίσκεται ὅπως εἴπαμε στὴν ἀνατολικὴ ἄκρη τῶν Καλυθιῶν, πλάι στὸ μονοπάτι ποὺ ὀδηγεῖ στὴν Κλειδωνιά. Λείψανα ἀπὸ πρόσκτισμα πιθανὸν τῆς Μονῆς εἶναι ἡ ἀργολιθοδομικὴ τοιχοποιία, ποὺ συνδέεται μὲ τὴ νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ Καθολικοῦ(10).

Ἡ ἐκκλησία, γνωστὴ στοὺς ντόπιους ὡς «Σωτήρα», εἶναι μικρῶν διαστάσεων (μῆκος 8,75 μ., πλάτος μέγιστο 5,75 μ., ἔλαχιστο 4,75 μ., ὕψος 6 μ. περίπου) καὶ περικλείεται μὲ νεώτερο περίθολο (εἰκ. 1). Πρόκειται γιὰ μονόχωρο χτίσμα μὲ σχετικὰ μεγάλη ἡμικυκλικὴ ἀψίδα (σχέδ. 1), τὸ δποῖο διευρύνεται αἰσθητὰ ἀπὸ Α. πρὸς Δ., ὥστε να διαπιστώνεται, ὅπως εἶδαμε, διαφορὰ 1 μ. μεταξὺ ἔλαχιστου καὶ μέγιστου πλάτους.

Στὸ ἔσωτερικό, δὲ ναὸς καλύπτεται στὸ κεντρικὸ του τμῆμα μὲ ἔγκαραστα ἡμικυλινδρικὴ καμάρα, ποὺ στηρίζεται ἀπὸ Β. καὶ Ν. σὲ ἡμικυκλικὰ τόξα. Στὸ κέντρο τῆς καμάρας διαμορφώνεται ἀθαθῆς κοιλότητα (ἀσπίδα, calotte) (σχέδ. 1, 2). Τὸ Ἱερὸ Βῆμα στεγάζεται μὲ δριζόντια δροφή, ἐνῶ ἡ δυτικὴ πλευρὰ διαμορφώνεται ὡς ἀπλὴ ἡμικυλινδρικὴ καμάρα (σχέδ. 1). Ἀριστερὰ τῆς ἀψίδας σχηματίζεται νεώτερη δίεδρη κόγχη, δεξιὰ τῆς μιὰ ἀπλή, ἐπίσης νεώτερη.

Ἡ στέγη στὸ ἔσωτερικό, καλυμμένη μὲ φαιὲς σχιστολιθικὲς ἔγχωριες πλάκες, ἀπολήγει ἀνατολικὰ σὲ ἡμικύκλιο (εἰκ. 1), στὰ δυτικὰ σὲ τραπεζοειδὲς ἀέτωμα(11). Στὸ κέντρο τῆς ἡ δίρριχτη στέγη παρουσιάζει ἐλαφρὸ ἔξαρμα, ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὴν ἀσπίδα τοῦ ἔσωτερικοῦ (εἰκ. 1).

Τὰ ἀνοίγματα εἶναι περιορισμένα. Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ

διανοίγεται ένα μικρό μονόλιθο παράθυρο (σχέδ. 2, 3) (ἀθέατο σχεδὸν ἀπέξω, ἔξαιτίας τῆς μεγάλης ἐπίχωσης στὸ σημεῖο αὐτό), στὴ βόρεια καὶ νότια ἀπὸ ένα παράθυρο τετράγωνης διατομῆς (εἰκ. 1), στὴ δυτική τέλος δύο μικρότερα τετράγωνα παράθυρα, ποὺ διαμορφώνουν τὶς ἐπάνω γωνίες τους ως κυμάτια. Χαρακτηριστικὴ εἰναι ἡ αἰσθητὴ μείωση ποὺ παρουσιάζουν δλα τὰ ἀνοίγματα ἀπὸ μέσα πρὸς τὰ ἔξω (σχέδ. 1). Στὴ νότια πλευρὰ τῆς στέγης, λίγο δυτικότερα ἀπὸ τὴν ἀψίδα, ἀνοίγεται μικρὸς φεγγίτης (εἰκ. 1, σχέδ. 2). Ἡ πόρτα εἰσόδου στὴ νότια πλευρά, ἀνοιγμένη σὲ νεώτερη ἐποχή, εἰναι ἀπλὴ τετράγωνη (εἰκ. 1), ἡ δυτικὴ δύμως διαμορφώνεται διαφορετικά· ἐπάνω σὲ δύο μονοκόμματες παραστάδες ἀπὸ ἀδρὰ κατεργασμένο πωρόλιθο βαίνει χαμηλωμένο πεταλοειδές τόξο ἀπὸ τὸ ἴδιο ύλικό (ὕψος ἀνοίγματος 1,50 μ.). Καὶ ἐδῶ εἰναι ἐμφάνης ἡ μείωση τοῦ πλάτους (σχέδ. 1).

Διδακτικὴ γιὰ τὶς οἰκοδομικὲς φάσεις τοῦ μνημείου εἰναι ἡ τοιχοδομία του. Ἡ βόρεια καὶ ἡ νότια πλευρὰ (εἰκ. 1, 2) παρουσιάζουν τὴ μορφὴ ἀργολιθοδομῆς μὲ παρεμβολὴ κομματιῶν κεραμιδιῶν σὲ ἀραιὰ καὶ ἀκανόνιστα διαστήματα, ἐνῶ ἀτεχνο κονίαμα καλύπτει τοὺς ἀρμούς. Ἡ μορφὴ τῶν ἀνοιγμάτων στὶς πλευρὲς αὐτὲς καὶ ἡ ὑπαρξη σιδερένιων συνδέσμων (γάντζων) γιὰ τὴ στερέωση τῆς τοιχοποιίας, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν παραπάνω μορφὴ τῆς τοιχοδομίας, μαρτυροῦν δτὶ πρόκειται γιὰ νεώτερες ἐπεμβάσεις στὸ ναό, ποὺ χρονολογοῦνται ἀσφαλῶς, τὸ νωρίτερο, στὰ 1867, δπως δηλώνει ἡ ἐντοιχισμένη πλάκα μὲ τὴ χρονολογία αὐτὴ στὴ νότια πλευρά(12). Στὴ δυτικὴ πλευρά, δσο μᾶς ἐπιτρέπει νὰ διακρίνουμε τὸ παχὺ ἐπίχρισμα, ἀκολουθεῖται ὅλο σύστημα. Μεγάλοι πώρινοι δόμοι, ἀδρὰ πελεκημένοι καὶ τετραγωνισμένοι —ἴδιαίτερα στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία—, ἐναλλάσσονται μὲ μικρότερους, ἐνῶ στοὺς κάθετους καὶ δριζόντιους ἀρμούς τοποθετοῦνται ἄτακτα σειρὲς πλίνθων. Δίνεται ἔτσι ἡ ἐντύπωση ἐνὸς χαλαροῦ, ἀκανόνιστου πλινθοπερίκλειστου συστήματος. Ἡ μορφὴ τῆς πόρτας καὶ τῶν παραθύρων στὴν ἴδιᾳ πλευρὰ νομίζω δτὶ δηγοῦν στὴ μεταβυζαντινὴ ἐποχή, ἀλλ' ἀκριθέστερος προσδιορισμὸς

δὲν εἰναι ἔφικτός δπωσδήποτε, ἡ πλευρὰ αύτὴ προηγεῖται χρονολογικὰ τῶν δύο μακρῶν(13).

Τὸ μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἀνατολικὴ ὅψη τοῦ μνημείου (σχέδ. 3, εἰκ. 2). Μεταγενέστερα κονιάματα καὶ μερικὴ ἀνακατασκευὴ τοῦ νότιου μισοῦ τῆς ἀψίδας ἐμποδίζουν νὰ σχηματίσῃ κανεὶς ἀπολύτως σαφῆ ἰδέα γιὰ τὴν ἀρχικὴ μορφὴ τῆς. Σὲ καλύτερη κατάσταση σώζεται τὸ βόρειο μισό, δπου ἡ μορφὴ μπορεῖ ν' ἀποκατασταθῇ ὡς ἔξῆς περίπου. Ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ γείσο τῶν σχιστολιθικῶν πλακῶν τῆς στέγης σχηματίζονται τρεῖς (κατὰ τόπους καὶ τέσσερεις) δριζόντιες σειρὲς ανισομεγέθων πλίνθων, μὲ παχὺ ἐνδιάμεσο κονίαμα. Ἀκολουθεῖ μία δριζόντια ζωφόρος ἀπὸ χοντρὲς πλίνθους βυθισμένες στὸ κονίαμα, ποὺ σχηματίζουν συνεχῆ , ἐνῶ τὰ ἐνδιάμεσα κενὰ ἔχουν πληρωθῆ πάλι μὲ κονίαμα ἢ μικρότερα κομμάτια πλίνθων. Ἡ ζωφόρος βαλνεὶ σὲ ἄλλη μία δριζόντια ταινία πλίνθων (εἰκ. 5). Ἀπὸ τὸ ὅψος αύτὸ ἔως τὴ σημερινὴ στάθμη τοῦ ἐδάφους διαμορφώνονται ἔξι σειρὲς δόμων μὲ πλινθοπερίκλειστο σύστημα, ποὺ ἔχουν τμηματικὰ διαταραχῆ ἀπὸ νεώτερες ἐπεμβάσεις (σχέδ. 3, εἰκ. 2, 4). Ἡ σχετικὴ κανονικότητα τοῦ ἀρχικοῦ συστήματος εἰναι πιὸ φανερὴ στὶς δύο κατώτερες σειρές, ποὺ συνεχίζονται μάλιστα σὲ δλο τὸ μῆκος τῆς ἀψίδας καὶ στὸ νότιο πτερύγιό της (εἰκ. 3, 6). Παρατηροῦμε τέλος, δτι γωνιόλιθοι παρόμοιοι μὲ ἐκείνους τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ἔχουν χρησιμοποιηθῆ καὶ στὴ νοτιοανατολικὴ γωνία (εἰκ. 3) (14).

Τὰ συγκεχυμένα χρονολογικὰ δεδομένα γιὰ τὸ ναὸ (βλ. παρακάτω, σ. 15 ἔξ.) δὲν unctionoūn στὸν περιορισμὸ τῶν χρονολογικῶν δρίων, μέσα στὰ δποῖα θὰ μποροῦσε νὰ τοποθετηθῇ ἡ μορφὴ τοιχοδομίας τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς. Ἀπὸ πλευρᾶς μορφολογίας παρατηροῦμε πρῶτα πρῶτα, δτι δ χαλαρὸς τρόπος μὲ τὸν δποῖον ἔφαρμδζεται ἔδω τὸ πλινθοπερίκλειστο σύστημα, δείχνει δτι είμαστε στὸ τέλος αὐτῆς τῆς τεχνικῆς, ποὺ εἰναι γνωστὸν δτι ἔξακολούθησε νὰ χρησιμοποιῆται στοὺς πρώτους μεταβυζαντινοὺς αἰῶνες, ιδιαίτερα στὰ Καθολικὰ Μονῶν(15).

“Επειτα, ἡ συνεχής ζωφόρος τοῦ σχημου κεραμοπλαστικοῦ κοσμήματος νομίζω δτὶ εἰναι δυνατὸν ν' ἀναχθῆ γενετικὰ γέδύο μορφές ἀνάλογων σχηματισμῶν: ἢ σὲ μία σειρὰ ἀπὸ ὅπου ἀνάμεσά στὰ πλάγια σκέλη παρεμβάλλεται ἔνα κάθετο γιὰ ἰόγους διακοσμητικούς, ἢ στὶς γνωστὲς σειρὲς τῶν (χριστογραμμάτων) ὅπου, στὴν περίπτωσή μας, ἡ ἔνδεια τοῦ χώρου ἢ τοῦ τεχνίτη ἀναγκάζει στὴν υἱοθέτηση μιᾶς συντμημένης ταραλλαγῆς.

“Αν ἀνασκοπήσουμε τὰ τοπικὰ πλησιέστερα πρὸς τὴν Ιειδωτὰ γνωστὰ μνημεῖα μὲ κεραμοπλαστικὸ διάκοσμο, θὰ διαπιστώσουμε δτὶ ἀντιπροσωπεύονται καὶ οἱ δύο μορφές, μὲ τὴν ἔξῆς χρονολογικὴ διαδοχή (16).

1) Κόσμημα σχήματος ἢ . Τὸ συναντᾶμε στὸ ὄρο τοῦ «Δεσποτάτου» τῆς Ἡπείρου, στὴ γειτονικὴ Κέρκυρα, στὴ Βόρειο Ἡπειρο καὶ στὴ Μακεδονία: Ἐπισκοπὴ Μάστρου Ἀκαρναίας (17), Παναξιώτισσα Γαυρολιμνῆς Αιτωλίας (18), “Αγιος Βασιλειος «τῆς γεφύρας» Ἀρτας (19), “Αγιος Νικόλαος τοῦ Κασνίτζη (20) καὶ Παναγία Μαυριώτισσα (21) Καστοριᾶς, “Αγιος Νικόλαος τὴν Ὁμαλὴ Σγούραδων (22), “Αγιος Νικόλαος στὴν Κάτω Κοραΐσσα (23) καὶ “Αγιος Βλάσιος στὴν Καμάρα (24) Κέρκυρας, Παναγία τοῦ Μπρύώνη “Αρτας (25), Κοίμησις Θεοτόκου στὸ “Ανω Λάμποβο Β. Ἡπείρου (26), “Αγία Αικατερίνη (27), “Αγιος Νικόλαος Ὁρανός (28), Ταξιάρχες (29) καὶ Προφήτης Ἡλίας Θεσσαλονίκης (30), Ιαναγία Πρεβέντζα στὰ Μαλακέϊκα Βάλτου Αιτωλοακαρναίας (31) καὶ Κόκκινη Παναγία Κόνιτσας (32) (εἰκ. 7: μεσαῖο μέρος ψιδας).

2) Κόσμημα σὲ σχῆμα ἀπλοῦ, σύνθετου ἢ διαλυμένου

Ξητοπίζεται σὲ στενώτερο γεωγραφικὸ κύκλο ἀπ' δτὶ τὸ προηγούμενο, δηλαδὴ στὴ Βόρειο Ἡπειρο, στὴ Νότιο («Δεσποτάτο») καὶ τὴ Μακεδονία: “Αγιοι Ἀνάργυροι (33), Κουμπελίδικη (34), “Αγιος τέφανος (35), “Αγιος Νικόλαος τοῦ Κασνίτζη (36), Ταξιάρχης συ-

νοικίας Οικονόμου ή Γυμνασίου⁽³⁷⁾ καὶ Παναγία Μαυριώτισσα Καστοριάς⁽³⁸⁾, "Άγιος Γερμανός Πρέσπας⁽³⁹⁾, Κοίμησις Θεοτόκου στὸ "Ανω Λάμποθο Β. Ἡπείρου⁽⁴⁰⁾, "Άγιοι Ἀπόστολοι⁽⁴¹⁾ καὶ Προφήτης Ἡλίας⁽⁴²⁾ Θεσσαλονίκης καὶ Κόκκινη Παναγιά Κόνιτσας⁽⁴³⁾ (εἰκ. 7: ἀνωδομὴ ἀψίδας).

Άπό τὴν παραπάνω συγκριτικὴ ἐξέταση μποροῦμε νὰ δροσουμε ώς *termīnus post quem* τὶς ἀρχὲς τοῦ 15. αι. Ἡ περιορισμένη χρήση τῶν δύο αὐτῶν κοσμημάτων στὰ πολυάριθμα βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς "Ἄρτας – συγκεκριμένα, στὸν "Άγιο Βασίλειο «τῆς γεφύρας» καὶ τὴν Παναγία τοῦ Μπρυώνη – θὰ πρέπει τοσοῦτης ύποσημαίνη, δτὶ δὲν ἀποτελοῦσαν γηγενὲς στοιχεῖο τῆς κεραμοπλαστικῆς διακόσμησης στὸ χῶρο τοῦ «Δεσποτάτου», ἀλλὰ μεταφυτεύτηκαν ἀπὸ τὴν Καστοριά, ποὺ γιὰ ἔνα διαστῆμα ύπαγδεῖν σ' αὐτό⁽⁴⁴⁾. Πραγματικά, ἔχει ἡδη διατυπωθῆ ἡ ύποθεση, δτὶ ἡ κεραμοπλαστικὴ διακόσμηση δρισμένων ναῶν τῆς "Ἄρτας πρέπει νὰ διφεύλεται σὲ τεχνίτες, ποὺ ἥλθαν ἀπὸ τὴ γειτονικὴ Μακεδονία⁽⁴⁵⁾. Ως πρὸς τὴν Κόκκινη Παναγιά τῆς Κόνιτσας, θὰ ἦταν πρόωρο νὰ βγάλουμε δποιοδήποτε συμπέρασμα σχετικὰ μὲ τὴν καταγωγὴ τῶν κεραμοπλαστικῶν της, ἀφοῦ τὸ μνημεῖο εἶναι ούσιαστικὰ ἀδημοσίευτο.

"Αν δ 15. αι. πρέπει νὰ θεωρηθῆ ώς τὸ πρωιμότερο δριο, ως βέβαιος *termīnus ante quem* εἶναι ἀντίστοιχα τὸ ἔτος 1609 (βλ. παρακάτω, σελ. 16 Εξ.). Ἡ ἐξέταση τῶν πηγῶν, δπως θὰ δοῦμε, δίνει τὴ δυνατότητα νὰ περιοριστοῦν ἀκόμα περισσότερο τὰ δρια. Πρὸς τὸ παρόν, μένει ἡ διαπίστωση δτὶ δ ναὸς ἔχει δύο τουλάχιστον φάσεις, ποὺ ξεχωρίζουν μὲ σαφήνεια (σχ. 1, 3)⁽⁴⁶⁾.

6) Τοιχογραφίες. "Ολες οἱ ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τοῦ ναοῦ ἔχουν ἐπιχριστῆ, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας τοῦ Ιεροῦ Βήματος. Τὸ τέμπλο εἶναι νεώτερο, χωρὶς καμιὰν ἀξία.

Ἡ σύνθεση στὴν ἀψίδα βρίσκεται σὲ πολὺ κακὴ κατάσταση ἀπὸ ἀποψη διατήρησης: ἀπολεπίσματα, ἀλατα, ύγρασία, ρωγμὲς καὶ ἡ βάρθαρη νεοελληνικὴ συνήθεια τῆς προσωπικῆς «διαιώνισης» ἔχουν καταστρέψει σὲ σημαντικὸ βαθμὸ τὸ σύνολο, ὥστε ἡ συναγωγὴ τεχνοτροπικῶν παρατηρήσεων γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν

τοιχογραφιῶν ε ναι, πρὸς τὸ παρόν, ἀνέφικτη. Ἐλπίζουμε δτὶ προσεχῆς καὶ αριστὸς τους θὰ ἐπιτρέψῃ ἀκριθέστερη ἔξετασή τους.

Ἡ δλι σύνθηση τῆς ἀψίδας χωρίζεται μὲν μία δριζόντια, θαθιὰ βυσσινιὰ αἰνίδιο σὲ δύο ἀνεξάρτητα εἰκονογραφικὰ θέματα. Στὸ ἔνω λιέροι, τοῦ γεταρτοσφαίριου διακρίνεται ἡ Θεοτόκος σὲ προτομή, μὲν τὰ χέρια ύψωμένα σὲ δέηση, ποὺ ἀναφέρεται ἀπὸ τὴ συνοδευτικὴ ἐπιγραφὴ ὡς ΜΡ/ΘΥ/ΠΛΑΤΗ/ΤΕΡΑ (sic). Ἐμπρὸς στὸ στῆθος της διακρίνεται ἀχνὰ ἔνα τμῆμα φωτεινοῦ κύκλου, ὑπόλειμμα ἀσφιλῶς ἀπὸ στηθάριο ποὺ θὰ περιέκλειε τὸν Χριστὸν ὡς Νήπιο. Στὴν ἀριστερὴ ἀκρη —ώς πρὸς τὸ θεατὴ πάντοτε— διακρίνεται ἀρκετὰ μία ἀντρικὴ μορφὴ στραμμένη πρὸς τὴ Θεοτόκον εἰκ. 1), ἐνῷ στὴν ἀντίστοιχη δεξιὰ τὸ ὑπόλειμμα ἔνθε φωτοειδέφινον εἰπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε δτὶ ἐδῶ ὑπῆρχε μία ἄλλη μορφή.

Ἡ Θεοτόκος φοράει μαφόριο, ποὺ καλύπτει τὸ κεφάλι καὶ τοὺς ὕμους, κάτω ἀπὸ τὸ δποῖο διακρίνεται ὁ χειριδωτὸς χιτώνας. Ἡ ἀντρικὴ μορφὴ εἰριστερά της φέρει φαιλόνιο καὶ ψυμφόριο, κοσμημένο μὲ γεωμετρικὰ σχέδια, ποὺ διασταυρώνεται δύο φορὲς στὸ στῆθος (εἰκ. 9). Ὁ φωτοστέφανος, τὰ ἀρχιερικὰ ἀμφια καὶ ἡ στάση δέησης κάτω ἀπὸ τὴν προστυχία τοῦ εριοῦ τῆς Θεοτόκου φανερώνουν δτὶ πρόκειται χιτῶνος, ποὺ συνδέεται μὲ τὸ ναό. Ἡ καταστροφὴ τῆς δεξιᾶς ἀντίστοιχης μορφῆς καὶ ἡ ἀπουσία ἐπιγραφῶν μῆς ἐμποδίζει νὰ προσδιορίσουμε ἀντιθέστερα τὴ σχέση τῶν δύο αὐτῶν τροστῶπων μὲ τὴ Θεοτόκον καὶ τὸ ναό. Εἶναι σαφές, βέβαια, δτὶ τὸ λόγο νὰ ὑποθέσουμε, δτὶ ἡ παράσταση ἀναφερόταν ἀρχικὰ σὲ κατποιο πρόσωπο τῆς Μονῆς —Ιδρυτὴ, εφιερωτὴ κλπ.—, γιὰ τὸ δποῖο μεσιτεύει στὴ Θεοτόκο δ ἄγιος Ιεράρχης στὰ ἀριστερὰ τῆς. Τὰ πρόσωπα ἐδῶ —Θεοτόκος καὶ δεόμενος ἄγιος— εἶναι γαλήνια κι' εὔγενικά, οἱ πτυχώσεις τῶν ρούχων πέφτουν σὲ μαλακές, κανονικές γραμμές. Ὅπάρχει μιὰ σαφής, ἐντονη θὰ ἐλεγε κανεῖς, διαφορὰ ἱὲ τὴν ἐπόμενη παράσταση, στὴν κάτω ζώνη.

Δεξιὸς καὶ εἰριστερὰ ἀπὸ τὸ παράθυρο τῆς κόγχης, κάτω ἀπὸ τὴ διαχωριστικὴ ταινία, ἀναπτύσσεται σὲ δύο ἡμιχόρια τὸ θέμα

τῆς Κοινωνίας τῶν Ἀποστόλων: ἀριστερά ἡ σκηνὴ τοῦ «Λάβετε, φάγετε» (ἡ Μετάδοση), δεξιὰ τοῦ «Πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες» (ἐπιγραφή: Η ΜΕΤΑΛΗΨΙΣ· ἡ ἀντίστοιχη, ἀριστερά, ἔχει ἐκπέσει). Ὁ Χριστὸς ὡς Μέγας Ἀρχιερέας, φορώντας ἄμφια κοσμημένα μὲ πολυσταύρια μέσα σὲ κύκλους, προσφέρει τὸν "Ἄρτον καὶ τὸν Οἶνον στοὺς Ἀποστόλους. Οἱ δύο δμάδες τῶν Μαθητῶν — 5 + 6 ἀντίστοιχα — σπεύδουν μὲ κίνηση γοργὴ πρὸς τὸν Σωτήρα (εἰκ. 10, 11). Τὰ πρόσωπά τους ἔχουν πλαστή μὲ ρεαλισμὸν ποὺ ἀγγίζει τὰ δριαζωντανῶν πορτραίτων, τὰ ροῦχα κολπώνονται μὲ ὄρμή, οἱ πτυχὲς εἰναι ταραγμένες ἀλλὰ συχνὰ καὶ σχηματοποιημένες. Στὸ βάθος τῆς παράστασης ἀπλώνονται, σὰν ποδέα, τὰ τείχη μιᾶς πόλης, ποὺ διακόπτονται σὲ κανονικὰ διαστήματα ἀπὸ πύργους πολυγωνικούς. Ἡ δλη σύνθεση ἀποπνέει ἔνταση καὶ δύναμη.

Λύτα καθαυτὰ τὰ θέματα τῆς ἀιφίδας, κοινὰ στὴ βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ ζωγραφική, δὲν θομοῦν γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς παράστασης. Εἰναι ἀναγκαῖα ἡ τεχνοτροπικὴ ἀνάλιση, ἀφοῦ προηγηθῆ καθαρισμὸς τῶν τοιχογραφιῶν.

γ) **Μαρτυρίες τῶν πηγῶν - Χρονολόγηση.** "Οπως ἀναφέραμε παραπάνω, στὴν περιοχὴ τῶν Καλυθιῶν μαρτυροῦνται λείψανα ζωῆς στὴν Ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ (17). Ἡ τοπικὴ παράδοσι γιὰ τὸν «Πωγωνάτο», απεριζέται σὲ ἀμφισθητήσιμες ιστορικὲς μαρτυρίες, ἐνῶ ἀρχαιολογικὲς ἐνδείξεις εἰναι σχεδὸν ἀνύπαρκτες, τουλάχιστον μέχρι σήμερα (18).

Η ἐπόμενη χρονολογικὴ μαρτυρία εἰναι καὶ πάλι συζητήσιμη: σύμφωνα μὲ χειρόγραφα ποὺ φέρονται σήμερα ὡς χαμένα, πρὶν ἀπὸ τὴν Τουρκοκρατία κατέλαβαν τὸ μοναστήρι μοναχοὶ Καθολικοῦ τάγματος καὶ οἱ Ὁρθόδοξοι ἀναγκάστηκαν νὰ καταφύγουν στὰ δύο μιετόχιά του, δηλαδὴ τοὺς Ἀγίους Ἀναργύρους καὶ τοὺς Ἀγίους Ἀποστόλους (19). Ὁ πληροφοριοδότης ὡιτόσιο δὲν διευκρινίζει οὔτε τὸ εἶδος, οὔτε καὶ τὴν παλαιότητα τῶν «χαμένων» χειρογράφων, ὥστε νὰ θοηθοῦμε ἔμμεσα γιὰ τὸν Iερωπίνιον απίστει. Τὸ κοιμάτι τείχους στὰ ΝΔ. τοῦ ναοῦ δὲν μπορεῖ νὰ ύποθετήσῃ, ὅπως εἶπαμε, σὲ χρονολογικὸ ἐντοπισμό, ἀφοῦ μάλιστα

δὲν ξέρουμε καὶ τὴ σχέση του μὲ τὸ μνημεῖο(50).

Ἐνεπιθεθαίωτη εἶναι καὶ ἡ πληροφορία, ότι στὸ ἔπιωτερικὸ τοῦ ναοῦ ύπῆρχε ἐπιγραφή, ποὺ μνημόν υε δτὶ δ ναὸς τοῦ «Πωγωνότου» ἀνακαίνιστηκε στὰ 1521(51). Θεήταν παρακινούνευμένο νὸ σχολιάση κανεὶς ἐπιγραφὴ χαμένη σήμερα καὶ τῇ δποίεις τὸ λεπτομερὲς κείμενο μᾶς διαφεύγει μιορεῖ δμως νὰ παρατηρηθῇ. ότι ἡ μνεία τοῦ «Πωγωνάτου», ἐτόσο δψιμη ἐποχῇ, ἔχει τὴν ίδια ἀξία μὲ τὴν ἀνάλογη τῆς Μονὴς Μολιθδοσκεπάστου ἡ στὴ Μονὴ Βουτσᾶς(52).

Ἡ πρώτη σίγουρη πληροφορία εἶναι ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Πατριάρχη Κινσταντινουπόλεως Νεόφυτου Β', για χριμένη ιτὶς 1. 10.1609, περὶ τῆς χώρας Κλιτονιάθιστας, ότι ἀι ἱκει τῇ ἐπισκοπῇ Βελλάς, τὸ δὲ μοναστήριον τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ σταυροπέδιον ἔστι πατριαρχικὸν(53). Ἐκατὸ χρόνια ἀργότερα, τὸ 1708, διανσταντινουρίας Κυπριανὸς ἐπικυρώνει πράξη «περὶ τῆς ἐν Ήπειρῷ Μονῆς τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ Λιτονιαθίσιοι» (sic) (54). Ἀι ολουθεῖ τέλος ἡ ἐπιγραφή, στὴ νότια πλευρὰ τοῦ ναοῦ, γιὰ τὴν ἀνακαίνιση τοῦ 1867.

Ὥηπως εἶδαμε, ἡ σωζόμενη ἀρχιτεκτονικὴ μορφὴ τῆς ἀψίδας τοῦ ναοῦ δδηγεῖ στὸν 15. αἰ. ὥστε *iempius post quem*(55). Ἡ μαρτυρία τοῦ ἔτους 1609 προϋποθέτει ἔξαλλου, ὡς τίγουρος *iempius ante quicunq;*, ότι τὸ μημεῖο ύπῆρχε τὸν 16. αἰ. η ισλάχιστον. Συιδιάζοντας τέλος τὴν χαλάρωση στὴ χρήση τοῦ πινθοπερίθλητου συστήματος καὶ τῶν κεραμοπλαστικῶν, σὲ σύγκριση μὲ τὰ μνημεῖα τοῦ 15. αἰ. μὲ τὴν ἀμάρτυρη ἀπὸ ἀλλοῦ ἐπιγραφὴ γιὰ ἀνακαίνιση τοῦ ναοῦ τὸ 1521(56), μποροῦμε νὰ συμπεράνοιε δτὶ, κατ' ἄρ; ἡν, δὲν ἀποκλείεται δ σημερινὸς ναὸς νὰ χτίστη πραγματικὰ στὸ α' μισὸ τοῦ 16. αἰ. Ἡ ύπόθεση ἐνισχύεται ἔμπισα καὶ ἀπὸ τὴ γλωσσολογικὴ μαρτυρία, ποὺ ἔδειξε δτὶ τὰ αλύθια προηγήθηκαν χρονικὰ τῆς κυρίως Κλειδωνιᾶς, ποὺ ἀνάπται στὸν 17. αἰ. (βλ. παραπάνω, σελ. 8 ἔξ.). Ὁ προσεχῆς καθημισμὸς τῶν τοιχογραφιῶν καὶ ἡ λεπτομερέστερη τεχνοτροπεῖα ἀνάλυσή του, ίσως ἐπικυρώσουν τὰ προσωρινὰ συμπεράσματά μας(56).

II. ΑΓΙΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ .

α) Ἀρχιτεκτονική. Ὁ ναὸς εἶναι θεμελιωμένος πάνω σὲ Θρα-
χώδη ἔξαρση τοῦ ἐδάφους, στὸ δυτικότερο σημεῖο τῆς Κλειδωνιᾶς,
καὶ δεσπόζει στὴν κορυφὴ τοῦ ἀνηφορικοῦ μονοπατιοῦ ποὺ δδηγεῖ
ἀπὸ τὰ Καλύβια στὴν Κλειδωνιά. Ἀπὸ πλευρᾶς ἀρχιτεκτονικοῦ τύ-
που κατατάσσεται στοὺς λεγόμενους σταυρεπίστεγους ναούς,
ὅπου ἡ ἐγκάρσια κεραία (ἀπὸ Β. πρὸς Ν.) θρίσκεται ψη-
λότερα ἀπὸ τὴν κατὰ μῆκος (δηλαδὴ τὴν ἀπὸ Α. πρὸς Δ.), ὥστε
νὰ σχηματίζωνται ἀνισούψῃ τὰ δύο σκέλη τοῦ σταυροῦ, ποὺ δια-
γράφονται μὲ σαφήνεια στὸ ἔξωτερικὸ (εἰκ. 12). Ὁ μονόκλιτος
ναὸς (διαστάσεις 11,50X5,50μ.) ἀπολήγει σὲ ἀψίδα τρίπλευρη –
ἔσωτερικὰ ἡμικυκλική –, ἐνῶ ἡ κάλυψη τῆς δροφῆς, Α. καὶ Δ.
τῆς ἐγκάρσιας κεραίας, γίνεται μὲ ἡμικυλινδρικὲς καμάρες (σχέδ.
4). Ἡ ἐγκάρσια κεραία πιάνει δλο τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ. ἔξωτερι-
κὰ δὲ εὐθυγραμμίζεται μὲ τὶς μακρές πλευρὲς (εἰκ. 12) : πρόκει-
ται γιὰ ἔναν τύπο συνηθισμένο στὴ βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ
ἀρχιτεκτονική (57).

Ἡ ἔξωτερικὴ ὅψη τοῦ μνημείου παρουσιάζει τὴν τυπικὴ μορ-
φὴ μεταβυζαντινῶν ναῶν τῆς Ηπείρου. Ἡ τοιχοποίία ἀποτε-
λεῖται ἀπὸ τετράγωνους λιθίους μικρῶν διαστάσεων, ποικίλων σὲ
μέγεθος, παρόλο ποὺ σὲ ὄρισμένα σημεῖα γίνεται προσπάθεια νὰ
δοθῇ ἡ ἐντύπωση μιᾶς σχετικῆς Ισοδομίας (εἰκ. 12, 13). ἐνῶ τὸ
κονίαμα χρησιμοποιεῖται μὲ φειδώ (58). Τὰ ἀνοίγματα εἶναι περι-
ορισμένα. Στὸν θόρειο τοῖχο τῆς ἐγκάρσιας κεραίας διανοίγονται,
σὲ ἀξονικά κάθετο, δύο στενὰ μικρὰ παράθυρα ποὺ διευρύνονται
πρὸς τὰ μέσα (σχέδ. 4, εἰκ. 12). Τὰ ἀντίστοιχα, στὸν νότιο τοῖχο,
έχουν φραχτῆ σὲ μεταγενέστερη ἐποχὴ καὶ εἶναι δρατὰ μόνον ἀπὸ
τὸ ἔσωτερικὸ τοῦ ναοῦ. Ἀπὸ ἔνα ἐπίσης ἀνοίγεται στὴν ἀνατολι-
κὴ καὶ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ. Στὴν τελευταία, ἀμέσως κάτω ἀπὸ
τὸ παράθυρο μεσολαβεῖ μία τυφλὴ διακοσμητικὴ κόγχη καὶ ἀκο-
λουθεῖ ἡ εἰσόδος τοῦ ναοῦ, μὲ τοξωτὸ λίθινο ύπέρθυρο (εἰκ. 13).
Ἡ στέγη τέλος, μὲ τὰ τρία ἐπάλληλα ἐπίπεδά της (εἰκ. 12), κα-
λύπτεται μὲ πλάκες σχιστολιθικές, παρόμοιες μὲ αὐτές ποὺ σκε-
πάζουν τὸ δάπεδο τοῦ ναοῦ.

6) **Τοιχογραφίες.** 'Ο ναός είναι κατάγραφος μὲ τοιχογραφίες, όλλα δὲν σώζονται δλες σὲ κατάστασι ίκανοποιητική. Ιδιαίτερα σημαντική είναι ή φθορά τῶν συνθέσεων στὸν νότιο τοῖχο, δπου ἔχουν ἀπολεπιστῆ μεγάλα τμήματα.

Στὸν δυτικὸ τοῖχο, πάνω ἀπὸ τὸ ἀνώφλιο εἰσόδου, διασώζεται ή κτιτορική ἐπιγραφή, γνωστὴ ἀπὸ παλαιότερα⁽⁵⁹⁾, δπου διαθέζουμε δτι (εἰκ. 14) (60) :

- 1 † ΑΓΕΡΘΗ (sic) [...] Ω ΘΗ(OC) Κ(ΛΙ) ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑ(OC)
ΤΟΥ ΕΝ Α(ΓΙΟΙC;) ΠΑΤΕΡ(OC) Κ(ΑΙ) ΙΕΡΑΡΧΟΥ ΑΘΑ-
2 ΝΑ/CΙΟΥ Κ(ΑΙ) ΑΡΧΗΕΠΗ(C)ΚΩ(Π)ΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ(AC):-
Δ"ΕΥCH Τ(ΩΝ) ΔΟΥΛΟΝ ΤΟΥ Θ(ΕΟ)Υ ΣΤΑΜΑΤΗ ΔΑΥ
3 ΝΗ(;): Κ(ΑΙ) ΚΗ/ΡΚΗΝΤΟΥ: ΚΑ(I) (Δ)ΗΑ ΣύνΔΡΟΜΗΣ
ΧΟΡ(ΛC;) Ε(Κ) ΛητωΝ(I)ΑΒΗСТА: † ΑΡΧΗΕΡΑΤΕΒΟ(Ν)-
4 Τ(OC) ΕΠΗСКΩΠΟΥ ΗΑСΩΦ⁽⁶¹⁾ / ΗΕΡΑΤΕΒΟ(Ν)Τ(ΩΝ):
ΠΑΠΑΚΟΣΤΑ ΚΑΙ ΠΑΠΑΘΕΩΔΟΣ: Κ(ΑΙ) ΠΑΠΑΔΗ-
ΜΟ(Υ): (Κ(ΑΙ) ΓΗΛΗ: Κ(Α) ΝΗΚΟ(Υ) ΚΗΡΗΑΚΗ:
5 Κ(ΑΙ) ΙΑΝ(;)/ ΚΗΡΙ(A)ΚΗ Κ(ΑΙ) Τ(ΩΝ) ΑΔΕΛΦΟΝ ΑΥ-
ΤΟΥ (Γ)ΗΩΡΓΟ(Υ): Κ(ΑΙ) ΚΗΡΗΑΚΗ ΠΑΠΑΚΟΣΤΑ:
Κ(ΑΙ) Τ(ΩΝ) ΞΔ ΡΑΦΟΝ Α(ΥΤ)ΟΥ(;) ΔΗΜΟΙΤΡΗ:
6 Κ(ΑΙ) Θ(ΕΟ)ΔΟΡΕ / Κ(ΑΙ) ΚΟΣΤΑ:- ΕΤΕΛΗΩΘΗΝ: ΜΗ-
ΝΗ: ΟΚΤΟΒΡΙΟΥ: ΙΘ ΕΠΗ ΕΤΕΙ ,ΖΡΚΗ ,ΑΧΙΖ:-

2 Δ"ΕΥCH: δέησις ή δεήσει; ΔΛΥΝΗ: Δάφνης Σούλης

3 ΗΑСΩΦ: Ίωάσσαφ ή Ίωσήφ;

4 ΙΑΝ: Ίωάνου; Ιάνη Σούλης

5 ΚΗΡΙ(A)ΚΗ: Κιρκίνης Σούλης Κ(ΑΙ)... ΚΟΣΤΑ: Παραλείπει δ Σούλης

6 ΞΔ ΡΑΦΟΝ: ζωγράφων; σγουράφων; Στὸ BCH 82 (1958) 741 (D. PALLAS)
Ἐνωεῖτοι: ζωγράφων.

7 ΑΧΙΖ: ΑΧΙΣ' Σούλης

Σύμφωνα λοιπόν μὲ αὐτήν, δ ναδς καὶ οἱ τοιχογραφίες του ἀνήκουν στὰ 1617(62). Ἐὰν ἡ προτεινόμενη ἀνάγνωση στὸ στίχο 5 ώς «ζωγράφων» εἰναι σωστή, τότε ἀγιογράφοι ἦσαν οἱ Δημήτριος, Θεόδωρος καὶ Κώστας (sic), ἀλλὰ τὰ ὑπόλοιπα στοιχεῖα τους μᾶς εἰναι ἄγνωστα.

“Ἄς δοῦμε τώρα τὴ διάταξη τῶν θεμάτων. Τὸ ἡμιοφαίριο τῆς ἀψίδας τοῦ Ἱεροῦ Βήματος χωρίζεται σὲ τρεῖς δριζόντιες ζῶνες. Στὴν ἐπάνω, ἡ Πλατυτέρα καθισμένη σὲ θρόνο μεγάλων διαστάσεων στηρίζει τὸν Νήπιο Χριστὸ στὸ ἀριστερὸ γόνατό της. Τὸ Θεῖο Βρέφος κρατάει κλειστὸ ειλητάριο στὸ ἀριστερὸ χέρι, ἐνῷ μὲ τὸ δεξιὸ εύλογεῖ. Τὴν παράσταση πλαισιώνουν συμμετρικὰ οἱ σεβίζοντες ἀρχάγγελοι Μιχαὴλ (ἀριστερὰ) καὶ Γαβριὴλ (δεξιά) (εἰκ. 15).

Μία δριζόντια ταινία μὲ ἀνορθόγραφο κείμενο εὔχῆς, ποὺ ἀναφέρεται στὴ Θεία Εύχαριστα (‘Ορῶν τὸ θῆμα τῆς τραπέζης Κυρίου υπῆθι τρέμων ἀνθρωπε!... | πρόσελθε ἐπὶ τὴν πύλην[;] τῆς εἰσόδου τρόμῳ λάμβανε τῶν θείων μυστικῶν, Χ[ριστ]ὸς ‘Ιησοῦ[ς] Θ[εο]ῦ Θ[εο]ῦ[;]), διαχωρίζει τὴν ἐπόμενη ζώνη. Ἐδῶ ἐπαναλαμβάνεται τὸ θέμα ποὺ συναντήσαμε στὴ Μεταμόρφωση τοῦ Σωτῆρος, δηλαδὴ ἡ Κοινωνία τῶν Ἀποστόλων (Μετάδοση καὶ Μετάληψη), χωρισμένη πάλι σὲ δύο συμμετρικὰ ἡμιχόρια. Ὁ Μέγας Ἀρχιερέας στέκεται καὶ στὶς δύο φάσεις πίσω ἀπὸ τὴν ἀγία Τράπεζα, στεγασμένη μὲ ἡμισφαιρικὸ κιθώριο, ἐνῷ πίσω ἀπὸ τὸν κορυφαῖο Ἀπόστολο τῆς κάθε διμάδας παραστέκεται ἔνας ἀρχάγγελος. Ὁ κάμπος, δηλαδὴ τὸ βάθος τῆς παράστασης, διακομεῖται μὲ τὴν παράσταση συνεχόμενων οἰκοδομημάτων (εἰκ. 16).

Τὰ δύο ἡμιχόρια χωρίζονται μεταξύ τους ἀπὸ μία τρίτη παράσταση, ποὺ πιάνει τὸ χῶρο μεταξὺ παραθύρου καὶ ἄνω ζώνης (εἰκ. 16, δεξιά). Πρόκειται γιὰ τὸ θέμα τοῦ Μελισμοῦ (Ο ΜΗΛΗΣΜΟΣ, σύμφωνα μὲ τὴ φωνητικὴ ὀρθογραφία τῆς ἐπιγραφῆς): κάτω ἀπὸ ἡμικυκλικὸ κιθώριο ποὺ στηρίζεται σὲ 4 πόδια, δηλαδὴ στὴν ἀγία Τράπεζα, βρίσκεται ξαπλιωμένος ὁ Χριστὸς ώς ἡμίγυμνο βρέφος μέσα σὲ μεγάλο ἄγιο ποτήριο μὲ ψηλὴ βάση. Ἡ ἐπι-

γραφή στό δινού μέρος τῆς σύνθεσης ἔχει ἐκπλυθῆ σχεδὸν τελείως, ἀλλ' ἀπὸ τις τελευταῖς λέξεις (... καὶ σὺ οὐ φρίττεις) εἰναι προφανές, δτι πρόκειται γιὰ εὔχη ποὺ συνδέεται μὲ τὴ Θεία Εὔχαριστία.

'Απὸ τὴν κατώτερη, τρίτη ζώνη, σώζονται ἐλίχιστα ὑπολείμματα κεφαλῶν μὲ φωτοστέφανα' ἀρχικά, θὰ ὑπῆρχαν ἐδῶ δλόσωμες παραστάσεις τῶν Ἱεραρχῶν ποὺ σχετίζονται μὲ τὴ Θεία Λειτουργία (Τρεῖς Ἱεράρχες, Ἀθανάσιος Ἀλεξανδρείας κλπ.), δπως εἰναι ὁ κανόνας γιὰ τὴ θέση αὐτὴ τοῦ Ἱεροῦ Βήματος, ἀλλὰ καὶ δπως τὸ ἀπαιτεῖ ἡ ὅλη σύνθεση τῆς ἀψίδας μὲ τὸ ἔντονα εὔχαριστιακὸ περιεχόμενο τῶν παραστάσεων καὶ τὴν ἀναγραφὴ λειτουργικῶν εὔχῶν.

Τὸ μέτωπο τοῦ τόξου ποὺ περιβάλλει τὴν ἀψίδα κοσμεῖται μὲ δύο συνθέσεις. Στὸ κέντρο, ἡ Θεοτόκος καὶ μία ἀνδρικὴ μορφὴ δυσδιάκριτη ἐξαιτίας τοῦ ὕψους, πιθανὸν δμως δ ἄγιος Ιωάννης δ Πρόδρομος— πλαισιώνουν τὸ "Ἄγιο Μανδήλιο, ἐνῶ τοὺς παραστέκεται ἀπὸ ἔνας ἄγγελος. Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπλώνονται τὰ δύο ἡμιχόρια τῶν Ἀποστόλων, ποὺ ἐδῶ δίνονται τὴν ἔντύπωση ὅτι σχετίζονται μὲ τὸ "Ἄγιο Μανδήλιο," ἐνῶ στὴν ούσία συνδέονται μὲ τὴν Ἀνάληψη (βλ. παρακάτω). Ἀκολουθεῖ τέλος δ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου, χωρισμένος στὰ δύο ἄκρα τοῦ τόξου: ἀριστερὰ δ Γαθριήλ, δεξιὰ ἡ Παρθένος. Τὰ ἀμέσως κατώτερα τμήματα συμπληρώνονται ἵε στηθάρια ἀγίων.

Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα συνεχίζεται στὴν ἡμικυλινδρικὴ καμάρα, ποὺ στεγάζει τὸ Ἱερὸ Βῆμα καὶ ἐκτείνεται ἕως τὴν ἐγκάρσια κεραία. Στὸ κέντρο της ἀπεικονίστηκε ἡ Ἀνάληψη (Εἰκ. 17, 18): ὁ Χριστός, ἐνθρόνος μέσα σὲ διπλὴ φωτεινὴ δόξα, φέρεται στοὺς οὐρανοὺς ἀπὸ τέσσερεις ἀγγέλους. Ἀκολουθοῦν τα στηθάρια τοῦ Μωϋσῆ καὶ τοῦ Νῶε(:): ἡ παρουσία τῶν δύο προφητῶν δὲν συνδέεται βέβαια μὲ τὸ γεγονὸς τῆς Ἀνάληψης, δπως θὰ μποροῦσε νὰ ὑποθέσῃ κανεὶς ἀπὸ τὴ θέση στὴν δποία βρίσκονται, ἀλλὰ μὲ τὴ Θ. Εὔχαριστα διαμέσου τῆς συμβολικῆς ἔννοιας τῆς Κιθωτοῦ τῆς Διαθήκης καὶ τῆς Κιθωτοῦ τοῦ Νῶε. Ἀντίθετα, ὡς ἀναπόσπαστο τμῆμα τῆς Ἀνάληψης πρέπει νὰ θεωρή-

σουμε τις δύο δμάδες τῶν Μαθητῶν τοῦ Χριστοῦ, στις δύο πλευρές τοῦ Ἀγίου Μανδηλίου, όπως εἶδαμε προήγουμένως.

Ο διαχωρισμὸς τῶν δύο μερῶν τῆς Ἀνάληψης ἐπιβαλλόταν ἐδῶ δχι τόσο ἀπὸ ἔλλειψη χώρου, ὃσο ἀπὸ τὴν σαφὴ θούληση τοῦ ζωγράφου νὰ προβάλῃ περισσότερο τὰ θέματα τοῦ λγιτουργικοῦ κύκλου, προορίζοντας καὶ τὴν ύπόλοιπη ἐπιφάνεια τῆς, καμάρας γιὰ ἀνάλογες παραστάσεις. Πραγματικά, στὶς παράπληγρες πρὸς τὴν Ἀνάληψη ζῶνες ἀπεικονίζεται διεξοδικὰ ἡ Θεία Λειτουργία (ῆ) Λειτουργία τῶν Ἀγγέλων). Στὸ βόρειο τμῆμα (εἰκ. 17) παρακολουθοῦμε τὴν ἔναρξη τῆς πομπῆς τῶν ἀγγέλων, ποὺ ἀφετηρία τῆς ἔχει τὸν Χριστὸ - Μέγαλο Ἀρχιερέα, ὁ δποῖος εἶναι καὶ τὸ τέρμα τῆς, όπως βλέπουμε στὸ νότιο τμῆμα (εἰκ. 18), όπου οἱ ἀγγέλοι τοῦ προσκομίζουν τὰ Τίμια Δῶρα. Ἐδῶ ἐντυπωσιάζουν τὰ πάλλευκα ἐνδύματα τῶν ἀγγέλων, καθὼς προβάλλουν στὸ σκοτεινόχρωμο βάθος. Ο Μέγας Ἀρχιερέας φορεῖ καὶ στὶς δύο σκηνὲς μεγάλη ἀρχιερατικὴ στολή, παρόμοια μὲ τὴν ποὺ φέρει στὴ Μονὴ Μεταμορφώσεως (πρβλ. εἰκ. 10). Πρόκειται υπὲρ οὐσία γιὰ μία σύνθεση κυκλικῆς μορφῆς, όπως μᾶς τὸ ἐπιβεβαιώνει καὶ ἡ ἀνάλογη παράσταση στὸν τρούλο τοῦ Ἀγίου Νικολάου (βλ. παρακάτω, σελ. 27 ἐξ.), που μεταφέρει στὸν οὐράνιο χῶρο τὴν πιστὴ ἀναπαράσταση μιᾶς ἀρχιερατικῆς Θείας Λειτουργίας.

"Ἐπειτα ἀπὸ τὸν κύκλο τῶν εὐχαριστιακῶν παραστάσεων μὲ χαρακτήρα ταυτόχρονα ιστορικὸ καὶ ύπερβατικό, ὁ τεχνίτης καταπινεται νὺ διηγηθῆ τὸν καθαρὰ ἐπίγειο βίο τοῦ Χριστοῦ, δηλαδὴ τὸ Δωδεκάορτο, ἀναπτυγμένο ἐδῶ σὲ περισσότερες σκηνὲς. Η διάταξή τους στὶς ἐπιφάνειες τοῦ ναοῦ δὲν ἀκολουθεῖ αὐστηρὰ τὴν ιστορικὴ διαδοχὴ τῶν γεγονότων, ἀλλὰ ύπακούει περισσότερο στὶς ἀτομικὲς προτιμήσεις τοῦ τεχνίτη γιὰ δρισμένα θέματα. Λακολουθοῦμε τὴν ἴδια σειρά, γιὰ νὰ μὴ διασπαστῇ ἡ ἐνότητα τοῦ χώρου.

Η ἡμικυλινδρικὴ καμάρα τοῦ Ἱεροῦ συνεχίζεται πρὸς τὰ κάτω μὲ ὄλλες ζῶνες, τοποθετημένες συμμετρικὰ ἀνὰ δύο πρὸς Β. καὶ Ν. Στὴ νότια πλευρά, ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς Θείας Λειτουργίας, ἡ πρώτη ζώνη περιλαμβάνει τρεῖς σκηνές: Γέν-

νηση, 'Υπαπαντή καὶ Βάπτιση. Στὴν παρακάτω ζώνη, τριμερή καὶ αὐτή, παριστάνεται δὲ Ἰησοῦς δωδεκαετής στὸ ναὸν Σολομῶντος, δὲ Μυστικὸς Δεῖπνος καὶ ὁ Νιπτήρας. Ἀντίστοιχα, στὴ βόρεια πλευρὰ ἡ πάνω ζώνη περιέχει τὸν Ἐπιτάφιο Θρῆνο, τὶς Μυροφόρες μπροστά στὸ «κενὸν μνημεῖον» (ἐπιγραφή: Ο ΛΙΘΟΣ) καὶ τὴν εἰς "Ἄδου κάθιστο τὸν Χριστοῦ (:ΑΝΑΣΤΑΣΙΣ ΤΟΥ ΧΡΙСΤΟΥ) (εἰκ. 19), ἡ παρακάτω τὴν Ψηλάφηση τοῦ ἀπιστού Θωμᾶ, τὸ Χαίρετε τῶν Μυροφόρων⁽⁶⁴⁾ καὶ τὴν Πεντηκοστή. Ἡ εἰκονογράφηση τοῦ Ἱεροῦ συμπληρώνεται στὰ κάτω τμήματα μὲ στηθάρια ἀγίων —σὲ καλύτερη κατάσταση στὸν βόρειο τοίχο, μισοκατεστραμμένα στὸν νότιο— καὶ τὸ δραμα τοῦ Πέτρου Ἀλεξανδρείας. Τέλος, στὸ ἐμπρός μέρος τῆς ἀγίας Τράπεζας ἀπλώνεται ἔνας σταχτόμαυρος δικέφαλος ἀετός, σύμβολο ἐλπίδας τοῦ ὑπόδοιλου Γένους.

Ο χριστολογικὸς κύκλος τοῦ Δωδεκάορτου σύνεχιζεται στὶς κάθετες ἐπιφάνειες τοῦ κυρίως ναοῦ. "Ἐτσι, στὴ νότια πλευρὰ τῆς ἐγκάρσιας κεραίας ἡ ἀνώτατη δριζόντια ζώνη περιέχει τέσσερεις προφῆτες, ἡ μεσαία ἔχει καταστραφῆ ἐντελῶς⁽⁶⁵⁾ καὶ ἡ κατώτερη διασώζει, σὲ κακή δύμως κατάσταση, τὶς σκηνές τῆς Γεθσημανῆς καὶ τῆς Προδοσίας. Τὸ δυτικό τμῆμα τῆς ἴδιας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ ἔχει καταστραφῆ σχεδὸν τελείως, διακρίνονται δὲ ἀμυδρὰ λεπτομέρειες μόνο ἀπὸ τὸν Ἐπιπλογό τοῦ Χριστοῦ καὶ τὴν Κρίση ἐνώπιον τοῦ Πιλάτου⁽⁶⁶⁾.

Ἡ ἀπέναντι τῆς πλευρὰ κοσμεῖται μὲ τὴ σκηνὴ τῆς Φιλοξενίας τῶν Ἀγγέλων (Υ ΑΓΙΑ ΤΡΙΑΣ) (εἰκ. 20) καὶ τὴ μεγάλη σύνθεση τῆς Βρεφοκτονίας (εἰκ. 21), ποὺ πιάνει διπλάσια σχεδὸν ἐκταση ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες σκηνές τοῦ Δωδεκάορτου. Ἐδῶ δὲ τεχνίτης βρίσκει τὴν εύκαιρία νὰ ἐκφράσῃ τὴν τάση του γιὰ ρεαλισμό: χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ λεπτομέρεια τοῦ λογχισμένου, αλωρούμενου νήπιου, ποὺ κόθει τὴ σύνθεση στὴ μέση σὰν κάθετος ἄξονας. Ἀκολουθεῖ ἡ βόρεια πλευρὰ τῆς ἐγκάρσιας κεραίας, μὲ μιὰ τριπλὴ πάλι διάταξη σὲ δριζόντιες ζῶνες. Κάτω, ἡ πορεία πρὸς τὸν Γολγοθᾶ (Ο ΕΡΧΟΜΕΝΟΣ ΕΠΙ ΤΟΝ ΣΤΑΥΡΟΝ) καὶ ἡ τριπλὴ ἀρνηση τοῦ Πέτρου, στὴν ἀμέσως ἀνώτερη

ἡ ἀνάθαση στὸ Σταυρό, ἡ Σταύρωση καὶ ἡ Ἀποκαθήλωση, τέλος στὴν κορυφὴ τρεῖς προφῆτες μὲ εἰλητάρια (εἰκ. 22).

Ο κύκλος κλείνει μὲ τὴ μεγάλη σύνθεση τῆς Κοίησης τῆς Θεοτόκου στὸν δυτικὸν τοῖχο, πάνω ἀπὸ τὴν κτιτορικὴν πιγραφήν, πλαισιωμένη δεξιὰ ἀπὸ τὸ μαρτύριον τοῦ ἁγίου Δημητρίου καὶ ἀριστερὰ τοῦ ἁγίου Γεωργίου (:), ἐνῶ πιὸ ψηλά, στὶς δύο πλευρὲς τοῦ παραθύρου, ἀναπαριστάντεαι δὲ ἀποκεφαλισμὸς τοῦ Προδρόμου καὶ μιᾶς ἁγίας (ἡ ἐπιγραφὴ δυσανάγνωστη).

Συνολικὰ λοιπὸν δὲ κύκλος τοῦ Δωδεκάορτου, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν Εὐαγγελισμὸν καὶ τελειώνοντας στὴν Κοίηση τῆς Θεοτόκου, περιλαμβάνει ἐδῶ εἰκοσιεπτά σκηνές, μὲ τονισμένα ίδιατερα τὰ ἐπεισόδια ἀπὸ τὸν κύκλο τῶν Παθῶν.

Δύο ἄλλοι κύκλοι, ποὺ ἔξαίρουν πάλι τὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ, ἀπλώνονται στὶς δύο ύπόλοιπες ἡμικυλινδρικὲς κατιάρες τῆς δροφῆς. "Ἐτσι, στὴν ἐγκάρσια κεραίᾳ ἀναπτύσσεται ἐντὶ σύνθετο θέμα: στὸ κέντρο, σὲ στρογγυλὸ μεγάλο στηθαῖο, κυριαρχεῖ ἡ μορφὴ τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορα, ποὺ περιβάλλεται ὑπὸ ἑναν δύμοκεντρο κύκλῳ μὲ συμπλεκόμενα πολύχοθα στηθαῖα τῶν ἀρχαγγέλων, τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ Προδρόμου, ἐνῶ στὰ υημεῖα τοῦ δρίζοντα ύπάρχουν τὰ σύμβολα τῶν Εὐαγγελιστῶν (εἰκ. 23). Οἱ δώδεκα προφῆτες, ἀνὰ τρεῖς, πιάνουν τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα τῆς κεραίας, ἐνῶ αἳ ἄκρα τῶν πρὸς Α. καὶ Δ. μετώπων τῆς ἀπεικονίζονται οἱ τέσσερεις Εὐαγγελιστές, ποὺ πλαισιώνουν τοὺς ἀρχαγγέλους Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ (εἰκ. 24).

Ο δεύτερος κύκλος ἀπλώνεται στὴ δυτικὴ καμάρα. Θέμα του εἶναι τὸ Βιβλικὸ «Πᾶσα πνοὴ αἰνεσάτω τὸν Κύριον», μὲ σύμφυρση τῶν ἐννοιῶν ποὺ ἀναπτύσσονται στοὺς Ψαλμοὺς 148, 149 καὶ 150(!!!). Ο ἐνθρονος Χριστὸς στὸ κέντρο, μέσα σὲ διπλὴ δόξα, περιστοιχίζεται ἀπὸ τὰ ἀγγελικὰ τάγματα καὶ τὰ σύμβολα τῶν Εὐαγγελιστῶν, ἐνῶ στὴν εύρυτερη περιφέρεια ἐκτείνεται διωδιακὸς κύκλος μὲ τὰ ἀντίστοιχα δνόματα τῶν μηνῶν (εἰκ. 25). Επάνω ἀριστερά, ἡ ἐπιγραφή: † ΠΑΣΑ ΠΝΟΥ ΕΝΕΣΑΤΟ ΤΟ(Ν) Κ(ΥΡΙΟ)Ν (Ψαλμ. 150, 6). Στὴ νότια πλευρὰ τῆς καμάρας ἐνώνουν τὸν διοξολογικὸ τους αἴνο οἱ διμάδες τῶν βασιλέων,

μῆκος σὲ τρία κλίτη, ποὺ τὸ μεσαῖο ἀπολήγει στὴν ἡμικυκλικὴ ἀψίδα, διαμορφωμένη ώς ἡμιεξάπλευρη ἔξωτερικά. Ὁ τρούλος, ποὺ καλύπτει τὸ κεντρικὸ τμῆμα τοῦ μεσαίου κλίτους, στηρίζεται στὰ τέσσερα τόξα ποὺ βαίνουν στοὺς ισάριθμους κίονες τοῦ κεντρικοῦ τετραγώνου, ἐνῶ στὶς γωνίες του, μεταξὺ τῶν καμάρων, ὅημισυργοῦνται ἀντίστοιχα τέσσερα σφαιρικὰ τρίγωνα (πρβλ. εἰκ. 33). Ἀνατολικὰ καὶ δυτικὰ τὸ μεσαῖο κλίτος καλύπτεται μὲ ἡμικυλινδρικὲς καμάρες, παρόμοια δὲ λύση ἔχει ἐφαρμοστῆ καὶ στὰ τμήματα τῶν πλαγίων κλιτῶν ποὺ παρεμβάλλονται ἀνάμεσα στὸ κεντρικὸ τετράγωνο καὶ στὸ Ἱερό, καθὼς κι ἐκεῖνα τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ ναοῦ. Στὰ ἀνατολικότερα δύμως, ἐκεῖνα δηλαδὴ ποὺ στεγάζουν τὴν Πρόθεση καὶ τὸ Διακονικό, ὑπάρχουν χαμηλωμένοι τυφλοὶ τρουλίσκοι (φουρνικά) (70). Λύση ποὺ ἔκλεπτυσμένη προτιμήθηκε γιὰ τὴν κάλυψη τῶν κεντρικῶν τμημάτων ποὺ βρίσκονται στὴν προέκταση τοῦ τρούλου: Ἐδῶ, ἡ τετρατοκυλινδρικὴ καμάρα καταλήγει στοὺς πλαινούς τοίχους ώς τυφλὴ ἡμικυλινδρικὴ κόγχη. Ἐπιμελημένη εἶναι καὶ ἡ μορφὴ τῶν κιόνων, ποὺ ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἐπάλληλους λίθινους δακτύλιους μὲ παχὺ ἐνδιάμεσο κονίαμα, ἀπολίγουν δὲ σὲ βαθμιδωτὰ κιονόκρανα, πάνω στὰ ὅποια στηρίζονται τετράγωνα ἐπιθήματα μὲ ἀποκομμένες («ἰσλαμικές») γωνίες (εἰκ. 33). Τὸ δάπεδο τέλος εἶναι στρωμένο μὲ ἀκανόνιστες τεφρὲς σχιστόπλακες.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καὶ ἡ ἔξωτερικὴ μορφὴ τοῦ μνημείου (εἰκ. 31) (71). Οἱ μικροὶ πελεκητοὶ λίθοι, σὲ ποικίλες διαστάσεις, δίνουν τὴν ἐντύπωση ἐνὸς ψευδοϊσόδομου συστήματος. Στὰ σημεῖα ποὺ τὰ μεταγενέστερα κακότεχνα κονιάματα δὲν ἔχουν ἀλλοιώσει τὴν ἀρχικὴ μορφή, παρατηροῦμε δτὶ οἱ δόμοι διαγράφονται ἐλεύθερα καὶ παίζουν μὲ τὸ σκιοφωτισμό. Ἡ ἀκανόνιστη ἐναλλαγὴ λευκῶν καὶ τεφρῶν λίθων δίνει ἐπιπλέον μιὰν ἐντονώτερη αἰσθηση ζωγραφικότητας, τόσο στὶς κάθετες ἐπιφάνειες, δσο καὶ στὴ διρριχτὴ στέγη μὲ τὶς σιαχτιές σχιστολιθικὲς πλάκες καὶ τὸν ὁκταγωνικὸ τρούλο μὲ τοὺς κανονικότερα λαξεμένους λευκούς λίθους καὶ τὴν ἐπιμελέστερη τοιχοποιία (εἰκ. 32). Ἐδῶ, στὴ νοτιοανατολικὴ πλευρά του, σώζεται καὶ ἡ ἐνδειξη

τῆς ἀκριβοῦς χρονολόγησης τοῦ μνημείου, γραμμένη μὲ κεραμίδια: ΕΤΟΥΣ ΖΡΚΗ (=7128=1620) (12).

δια: ΕΤΟΥC .ΖΡΚΗ (=7120-1020)..... .
‘Η τάση γιὰ διακοσμητικότητα εἶναι φανερή καὶ στὰ ἀνοι-
γματα. Βλέπουμε ἔτσι στὴ δυτικὴ καὶ νότια πλευρὰ (εἰκ. 31) δτι
οἱ τοξωτὲς πόρτες εἰσόδου ἐπιστέφονται ἀπὸ τυφλὰ ἀψιδώματα
(στὴ βόρεια λείπουν, σύμφωνα μὲ τὴν αισθητικὴ ἀρχὴ τῆς διακό-
σμησης τῶν ἄμεσα δρατῶν ἐπιφανειῶν). Τὰ παράθυρα, ὡς σχι-
σμές ποὺ διευρύνονται πρὸς τὰ μέσα, περιορίζονται σὲ δύο στίς
μακρὲς πλευρὲς καὶ στὴν ἀνατολικὴ, ἔνα στὴ δυτικὴ, καθὼς καὶ
ἀπὸ ἔνα στὴ νότια καὶ βόρεια ὅψη τοῦ τρούλου (σχέδ. 5, εἰκ. 31,
32). Τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ εἰδικότερα, ποὺ ἡ κατὰ πλάτος
ἔκτασί της τείνει νὰ τὴν ἔξισώσῃ μὲ τὴ νότια (εἰκ. 31), ὁ τεχνίτης
τὴν ἐμπλουτίζει καὶ μὲ δεύτερη τυφλὴ κόγχη, δεξιὰ τῆς εἰσόδου.

Παρατηροῦμε γενικότερα, ότι δύο μάστορας πρωτιστούν σε
ἀπαλύνη της κάπως βαριές αναλογίες με τυφλά άνθυματα, φω-
τοσκιάσεις κι ἐκλεπτύνσεις.

β) Τοιχογραφίες. Ιδιομορφία παρουσιάζει δηλαδή ο ζωγραφικός διάκοσμος του έσωτερικού, διότι μόνον δηλαδή τρούλος μένει στηριγματά του και τὸ τεταρτοσφαιρικό τῆς ήμικυκλικῆς κόγχης έχουν σμητες, διαλλά λείπει εντελῶς καὶ τὸ ἐπίχρισμα, ώστε δηλαδής νὰ βλέπῃ γυμνὰ τὰ ύπόλοιπα στοιχεῖα του οικοδομήματος, φέροντα καὶ φερόμενα (εἰκ. 33). Η δημοιομορφία του ύλικου (τεφροὶ λίθοι σε δριζόντες στρώσεις μὲν ισόπαχο ἐνδιάμεσο κονίαμα), σὲ αὐτήν μὲν τὴν ποικιλία πού παρουσιάζει τοῦτο στὸ έξωτερικό (εἰκ. 31), δείχνει δηλαδή ἀρχική πρόθεση ἡταν δηλαδή διακόσμηση δλων τῶν ἐπιφανειῶν. Απὸ δέδω ἐπίσης συμπεραίνουμε δηλαδή, σὲ δρισμένες τουλάχιστον περιπτώσεις δηλαδή ἔξεταζόμενη, τὰ ἐπίχρισματα γίνονταν τμηματικὰ καὶ παράλληλα μὲν τὶς τοιχογραφίες. Λόγοι ἄγνωστοι —ίσως οἰκονομική δυσπραγία— ἀφησαν δέδω τὸ έργο ἡμιτελές.

Τὸ εικονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ τρούλου μᾶς παρουσιάζεται ἀρκετὰ σύνθετο (εἰκ. 34) : Στὴ μέση δὲ Παντοκράτορας, ποὺ φέρεται ἀπὸ Ιπτάμενους ἀγγέλους διαταγμένους κυκλικά, σ' Ἐναν-

εύρυτερο κύκλο ή λειτουργία τῶν Ἀγγέλων, στὰ τέσσερα γωνιαῖα λοφία οἱ Εὐαγγελιστὲς μὲ τὰ σύμβολά τους, τέλος στὰ ἐσωρράχια τῶν τόξων ἀνὰ ἐννέα στηθάρια ἄγλων, προφητῶν, Ἀποστόλων κλπ.

‘Ο Παντοκράτορας, μὲ μορφὴ νεανικὴ καὶ στοχαστική, κρατάει σφαλισμένο μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι τὸ βαρύτιμο διάλιθο Εὐαγγέλιο καὶ εὔλογεῖ μὲ τὸ δεξιό, ποὺ μισοξεπροθάλλει ἀπὸ τὴν πτυχὴ τοῦ ἴματίου του. Τὸ φωτοστέφανό του εἶναι ἐπίσης διάλιθο. Οἱ ἐπιγραφὲς ποὺ τὸν περιβάλλουν ἀναφέρονται στὴν ἰδιότητά του ως Παντοκράτορα — Κριτῆ: «Κύριε, Κύριε, ἐπίθλεψον ἐξ οὐρανοῦ καὶ ἵδε καὶ ἐπίσκεψαι τὴν ἅμπελον ταύτην ἥν ἐφύτευσεν ἡ δεξιά σου (πρβλ. Ψαλμ. 79, 14) — Τῷ λόγῳ Κυρίου οἱ οὐρανοὶ ἐστερεώθησαν καὶ τῷ πνεύματι τοῦ στόματος (πρβλ. Ψαλμ. 32, 6) — ‘Ἐγὼ Θεός τε καὶ Κριτής πάντων πέλω. Ἰδοὺ προκύψας ὑψόθεν πρὸ τῆς δίκης παρειγόντω (sic) δὲ τοὺς ἔμοὺς τηρεῖν νόμους δοι θέλετε ἐκφυγεῖν τὰς θασάνους». Τὸ κυκλικὸ στηθάριο τοῦ Χριστοῦ φέρεται ἀπὸ ὁκτώ ἐπώνυμους ἀρχαγγέλους, ποὺ τὸ περιτρυγμένουν πετώντας γοργὰ καὶ μὲ χάρη.

Στὸν ἔξωτερικὸ κύκλο ἐκτυλίσσεται ἡ Θεία Λειτουργία, ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τοῦ τρούλου καὶ ἀκολουθώντας κατεύθυνση ἀπὸ Β. πρὸς Δ. καὶ Ν. καταλήγει πάλι στὸ ἕδιο σημεῖο, διαγράφοντας πλήρη κύκλο (εἰκ. 34). Ἡ σύνθεση περικλείεται ἀνάμεσα σὲ δύο φάσεις, ποὺ συνδέονται νοηματικά. Ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν τετράστυλη ἀγία Τράπεζα, ποὺ τὸ βάθος της φράσεται ἀπὸ ἕνα ἔξαπτέρυγο, στέκεται δὲ Χριστὸς ως Μέγας Ἀρχιερέας, στραμμένος ἀριστερὰ (ἐπιγραφή: Η ΘΥΛΑ ΛΗΤΟΥΡΓΗΑ), ἀπὸ τὸν δποῖο ξεκινᾶ, στραμμένη πρὸς τὴν ἕδια κατεύθυνση, ἡ πομπὴ τῶν ἀγγέλων (εἰκ. 35). Μὲ ιεροπρέπεια καὶ εὐλάβεια, «μυστικῶς εἰκονίζοντες», οἱ ἄγγελοι βαδίζουν φέροντας ριπίδια, λειτουργικὰ σκεύη καὶ τὸ ὑφασμα τοῦ Ἐπιταφίου, δορυφορούμενοι ἀπὸ πλῆθος ἵπταμενων ἀγγέλων ποὺ κρατοῦν ριπίδια (εἰκ. 36). Ποικίλες ἐπιγραφὲς — ἐπάνω ἀπὸ τοὺς ἀγγέλους μὲ τὸν Ἐπιτάφιο: ΧΡ ΓΑΡ [...] ΘΗΤΕ / ΠΑΣΑ

ΤΑΞΗΣ ΑΓΓΕΛΩΝ· μεμονωμένες δλλες: ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΟΣ, ΠΡΟΚΙ [...] ΟΝ, ΕΝ ΦΟΒΩ— ύπογραμμίζουν τὴν ιερότητα τῆς στιγμῆς. Ἡ ἀγγελική πομπή, ἀφοῦ διατρέξει δλη τὴν περιφέρεια τοῦ τρούλου, καταλήγει πάλι στὴν ἀνατολική πλευρὰ (εἰκ. 35). Ἐδῶ, στὰ δεξιά τοῦ κιθωρίου τῆς ἀγίας Τράπεζας, δο Χριστός, πάλι ως Μέγας Ἀρχιερέας, δέχεται τοὺς ἀγγέλους στὴ Θεία Μετάληψη, δπως δηλώνει καὶ ἡ ἐπιγραφή: ΟΡΩΝ ΤΟ ΒΗΜΑ / ΤΗΣ ΤΡΑΠΕΖΗΣ Κ(ΥΡΙΟ)Υ / ΣΤΗΘΙ ΤΡΕΜΩΝ / ΑΝ(ΘΡΩΠ)Ε. Ἡ διαφορὰ τῆς ἐδῶ σύνθεσης ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη στὸν "Ἄγιο Ἀθανάσιο εἰναι, δπως εἴπαμε, στὴ διάταξη. Ἐδῶ κυκλική καὶ συνεχής, ἔκει δριζόντια καὶ χωρισμένη σὲ δύο φάσεις.

Ο διάκοσμος τοῦ τρούλου συμπληρώνεται μὲ τοὺς τέσσερεis Εὐαγγελιστὲς καὶ τὰ στηθάρια τῶν ἀγίων. Οι πρῶτοι εἶναι κατανεμημένοι στὰ τέσσερα γωνιαῖα σφαιρικὰ τρύγωνα — Λουκᾶς καὶ Ἰωάννης στὸ ΒΑ. καὶ ΝΑ. (εἰκ. 35), Μάρκος καὶ Ματθαῖος στὸ ΒΔ. καὶ ΝΔ. (εἰκ. 36) — καὶ παριστάνονται νὰ συγγράφουν τὰ θεόπνευστα Εὐαγγέλια. Ο καθένας εἶναι καθιστός καὶ συνοδεύεται ἀπὸ τὸ σύμβολό του (βοῦν, γεράκι, λιοντάρι καὶ ἄγγελος ἀντίστοιχα), ἐνῶ δο κάμπος καλύπτεται ἀπὸ φανταστικὰ ἀρχιτεκτονήματα (στὴν περίτοιση τοῦ Ἰωάννη παριστάνεται καὶ δο Πρόχορος, ἡ δλη σκηνὴ ἐκτυλίσσεται μπροστὰ στὸ σπήλαιο τῆς Πάτμου). Ως πρὸς τὰ στηθάρια τῶν τόξων, παρατηροῦμε δτὶ δο μεταξύ τῶν χῶρος καλύπτεται ἀπὸ δμοιόμορφο φυτικὸ κόσμημα σὲ συμμετρικὴ σύνθεση (εἰκ. 35, 36), ἐνῶ σχηματοποιημένο φυτικὸ κόσμημα ἡ ρόμβοι μὲ γραμμὲς ζικ-ζάκ στολίζουν καὶ τὶς ἐπιφάνειες τῶν παραθύρων τοῦ τρούλου (εἰκ. 36, στὰ ἄκρα).

Τὸ θέμα στὴν ἀψίδα εἶναι ἀπλούστερο (εἰκ. 33, 37). Ἡ ἐνθρονη Θεοτόκος (Η ΠΛΑΤΥ / ΤΕΡΑ), μὲ τὸν Νήπιο Χριστὸ στὴν ἀγκάλη τῆς, πλαισιώνεται ἀπὸ τοὺς δύο κορυφαίους ἀρχαγγέλους, ποὺ παριστάνονται μετωπικοὶ καὶ μὲ τὰ διάσημα τοῦ ἀξιώματός των. Οι λίγο κοντόχοντρες ἀναλογίες τῆς Θεοτόκου, ποὺ τονίζονται ἀπὸ τὸν πλατύ καὶ στενὸ θρόνο, ἔξισορροποῦνται κατως ἀπὸ τὶς ψηλόλιγνες μορφὲς τοῦ Μιχαήλ καὶ τοῦ Γαβριήλ.

φή: ΔΕΗCI (S) / ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ / τοῦ θ(ΕΟ)ῦ / ΜΗΧΟ ΤΟΥ ΓΓΗ /-νου(75).

Οι δεκάξι είκόνες τοῦ πλαισίου ἔχουν ληφθῆ ἀπὸ τὸ συναξάριο τοῦ ἀγίου(76), χωρὶς ν' ἀκολουθοῦν τὴ χρονολογικὴ διαδοχὴ, δπως ἄλλωστε συμβαίνει καὶ σὲ παλιότερες είκόνες μὲ δμοιο θέμα(77). Ἡ διάταξη τους σχηματικὰ εἰναι ἡ ἀκόλουθη, ἀρχίζοντας ἀπὸ ἐπάνω ἀριστερὰ πρὸς τὰ δεξιά (εἰκ. 40—42):

1	2	3	4
16			5
15	"Ἄγιος Νικόλαος ἐνθρόνος"		6
14			7
13			8
12	11	10	9

Κλ. 1 : 10

1. Γέννηση τοῦ ἀγίου.
2. Ὁ ἄγιος δδηγεῖται στὸ σχολεῖο.
3. Ὁ ἄγιος χειροτονεῖται διάκονος ἢ πρεσβύτερος(78).
4. Ὁ ἄγιος χειροτονεῖται πρεσβύτερος ἢ ἐπίσκοπος(79).
5. Ὁ ἄγιος ἐλεεῖ τὸν πατέρα τῶν τριῶν πτωχῶν κοριτσιῶν.
Ἐπιγραφὴ δυσανάγνωστη(80).

6. Ὁ ἄγιος σώζει τίς τρεῖς κόρες ἀπὸ τὴν πορνεία. Ἐπιγραφή: ΚΑΘΟΔΙΙ' Α [...] ΠΟΠΕΝΙΤΙ [...] .
7. Ὁ ἄγιος σώζει τὸ πλοῖο ἀπὸ τὸ δαιμόνιο⁽⁸¹⁾. Ἐπιγραφὴ ἔξιτηλη.
8. "Ἄλλο θαῦμα διάσωσης πλοίου⁽⁸²⁾. Ἐπιγραφὴ ἔξιτηλη.
9. Ὁ ἄγιος ὁδηγεῖται στὴ φυλακή (;) ⁽⁸³⁾. Ἐπιγραφὴ ἔξιτηλη.
10. Ὁ ἄγιος καταστρέφει τὸ ναὸ τῆς "Ἀρτεμῆς (;) ⁽⁸⁴⁾. Ἐπιγραφὴ κατεστραμμένη.
11. Ὁ ἄγιος σώζει τοὺς τρεῖς ἀθώους ἀπὸ τὸν ἀποκεφαλισμό. Ἐπιγραφὴ κατεστραμμένη.
12. Οἱ τρεῖς ἀθῶοι στὴ φυλακή. Ἐπιγραφὴ ἔξιτηλη.
13. Ὁ ἄγιος ἐνυπνιάζει τὸν βασιλέα καὶ τὸν ἔπαρχο. Ἐπιγραφὴ ἡμιεξιτηλη.
14. Ὁ βασιλεὺς δίνει δῶρα στοὺς τρεῖς στρατηγούς. Ἐπιγραφή: (Ε)ΖΗΣΑΝ ΔΕ ΕΛΕΥ / ΘΕΡΟΜΕΝΗ.
15. Ἡ κοίμηση τοῦ ἀγίου. Ἐπιγραφή: Η ΚΗΜΗΣΙΣ ΤΟΥ ΛΑΓΙΟΥ ΝΙΚΙΟΛΑΟΥ.
16. Τρίτο θαῦμα διάσωσης πλοίου. Ἐπιγραφή: Ο ΛΑΓΙΟΣ ΛΕΓΕΙ ΤΟ [...] νὰ τὸ ρίψετε / εἰς τὴν θάλ(ασσα)⁽⁸⁵⁾.

Συγκρίνοντας κανεὶς πρόχειρα τὸ μαλακὸ πλάσιμο καὶ τὸ αὐστηρὸ ὕφος τῶν δύο προηγουμένων εἰκόνων (εἰκ. 38, 39) μὲ τὸ σκληρό, σχηματοποιημένο πλάσιμο καὶ τὸ κάπως λαϊκίζον ὕφος τῆς εἰκόνας τοῦ ἀγίου, θὰ ἔτεινε νὰ κατατάξῃ τὴν τελευταία σὲ ἀρκετά νεώτερη ἐποχή, ἢν ἔλειπε ἡ ἀδιαμφισθήτητη μαρτυρία τῆς ἐπιγραφῆς της. Είναι διδακτικὴ ἐπομένως, διότι φανερώνει ὅτι ἡ ἀπολυτοποίηση τῶν τεχνοτροπικῶν κριτηρίων είναι συχνά ἐπισφαλής.

IV. ΜΟΝΗ ΑΓΙΩΝ ΑΝΑΡΓΥΡΩΝ

α) Ἀρχιτεκτονική. Τὸ παλιὸ διαλυμένο μοναστήρι βρίσκεται, καθὼς εἶπαμε, στὴ χαράδρα τοῦ Βίκου, στὴ θέση «Κλειδί» ⁽⁸⁶⁾ (εἰκ. 43). Τὸ Καθολικό είναι μονόχωρο μικρὸ χτίσιμα, σχεδόν

τετράγωνο (4,50 X 4,60 μ.), χτισμένο στό βράχο τῆς λοφοπλαγιᾶς, καλύπτεται δὲ στὸ κέντρο μὲ χαμηλὸ τρουλίσκο. Τὸ τύμπανο τοῦ τρούλου, στὸ ἐσωτερικό, εἰναι εὔθυγραμμο στὴν ἀνατολικὴ καὶ δυτικὴ πλευρά, πρὸς Β. καὶ Ν. δμως παρουσιάζεται κοιλόκυρτο (σχέδ. 6, εἰκ. 55) (87). Ὁ ναὸς ἀπολήγει σὲ ἀψίδα ἡμικυκλική. Ἡ εἰσοδος γίνεται ἀπὸ τὴ χαμηλὴ πόρτα στὴ δυτικὴ πλευρά, πάνω ἀπὸ τὴν δποία συναντᾶμε τὴν τυπικὴ τυφλὴ κόγχη (εἰκ. 44). Στενὰ παράθυρα, ποὺ διευρύνονται πρὸς τὰ μέσα, ἀνοίγονται δύο στὴ νότια καὶ ἀπὸ ἔνα στὴ βόρεια καὶ ἀνατολικὴ πλευρὰ (στὸν τρούλο δὲν διακρίνομε σήμερα παράθυρα, διότι τὸ μεταγενέστερο κονίαμα κάλυψε τὴν ἐπιφάνειά του), ἔτσι ὥστε δ. φωτισμὸς νὰ εἰναι ἀμυδρός. Ἡ τοιχοποιία του ἀποτελεῖται ἀπὸ τετραγωνισμένη λιθοδομὴ μὲ μικροῦ πάχους ἐνδιάμεσο κονίαμα, ἐνῷ στέγη καὶ δάπεδο σκεπάζονται μὲ ἔγχώριες σχιστολιθικὲς πλάκες. Τὸ Καθολικὸ περικλείεται σ' ἔνα σύμπλεγμα μισοερειπωμένων τοίχων, χτισμένων μὲ δμοια λιθοδομή, που παλιότερα ἀποτελοῦσαν ἀσφαλῶς τὸν περίβολο, τὰ κελιὰ καὶ τοὺς βοηθητικοὺς χώρους τῆς Μονῆς· ἀπὸ τοὺς τελευταῖους σώζεται μόνο μία ἀποθήκη, προσκολλημένη στὴ ΝΑ., γνωστὴ τοῦ Καθολικοῦ.

Β) Τοιχογραφίες. Ὁ ναὸς εἰναι κατάκοσμος μὲ τοιχογραφίες, ἀλλὰ ἡ κατάστασή τους σὲ πολλὰ μέρη κάθε ἄλλο παρὰ ἰκανοποιητικὴ εἰναι, σὲ δριψμένα μάλιστα σημεῖα (ἀψίδα καὶ πλάγιοι τοίχοι Ιεροῦ Βήματος) ἔχουν ἐκπέσει μεγάλα τμήματα.

Ἄπὸ τὴν κτιτορικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ δυτικοῦ τοίχου ἀντλοῦμε τὰ ἔξι στοιχεῖα (εἰκ. 45) (88) :

ΤΟΥΤΟΣ Ο ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ Κ(ΑΙ) ΘΕΙΟΣ ΝΑΟΣ Ο ΕΙC ΟΝΟΜΑ ΤΙΜΩΜΕΝΟΣ ΤΩΝ ΑΓΙ/ΩΝ ΑΝΑΡΓΙΡΩΝ ΚΟΣΜΑ, Κ(ΑΙ) ΔΑΜΙΑΝΟΥ, ΑΝΙΓΕΡΘΗ ΕΚ ΒΑΘΡΩΝ (;) ΕΤΗ ,ΑΧΝΗ / ΚΑΙ ΑΝΕΣΤΩ(Ρ) ΙΘΗ ΔΙΑ C(Y)ΝΔΡΟΜΙC ΚΟΠΟΥ ΤΕ Κ(ΑΙ) ΕΞΩΔΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΟΣΙΩ/ΤΑΤΟΥ ΕΝ ΕΙΕΡΟΜΩ ΙΝΑΧΟΙC... ΓΕΡΜΑΝΟΥ] (89) Κ(ΑΙ) ΣΗΝΔΡΟΜΗC ΚΥΡ [..] / Κι (=καὶ;) ΝΙΚΟΥ Κ(ΑΙ) ΙΩ[ΑΝΝΟΥ;]/ ἐπη ετουσ [...]]

Χτίστηκε λοιπὸν τὸ 1658 καὶ λίγο χρόνο μετὰ θὰ τοιχογραφήθηκε. Ατυχῶς ἡ ἐπιγραφὴ στὸ σημεῖο αὐτὸ ἔχει ἐκπέσει, ἀλλὰ

σύμφωνα μὲ παλιότερες μαρτυρίες τὸ ἔτος διακόσμησης ἦταν τὸ 1666 (¶10). Ὁπωσδήποτε, εἰναι λογικὸ νὰ ύποθέσουμε δτὶ ἡ ἀγιογράφηση ἔγινε σὲ μικρὸ διάστημα μετὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ μνημείου, γι' αὐτὸ δεχόμαστε τὸ ἔτος τοῦτο ως πιθανό (¶11).

Τὸ εικονογραφικὸ πρόγραμμα δὲν παραλλάσσει ἀπ' δ.τι εἶδαμε ως τώρα στοὺς ἄλλους ναούς. "Ἐτσι, στὴν ἀψίδα κυριαρχεῖ ἡ δεόμενη Πλατυτέρα, ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ τὰ στηθάρια τῶν δύο ἀρχαγγέλων καὶ φέρει στὸ στῆθος της τὸν Χριστὸ μέσα σὲ κογχολιωτὸ στηθάριο (εἰκ. 46). Στὴν παρακάτω ζώνη συναντᾶμε τὸ θεῖο τοῦ Μελισμοῦ: 'Ο Νήπιος Ἰησοῦς εἰναι μέσα σὲ ψηλὸ ἄγιο Ποτήριο ποὺ βρίσκεται πάνω στὴν ἀγία Τράπεζα, στρωμένη μὲ πολύχρωμῃ ριγωτῇ ἐνδυτή, ποὺ θυμίζει ύφασμα τῆς φυροτικῆς οἰκοσκευῆς μὲ σχέδια παρόμοια ἔως τὰ σήμερα. Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ παραστέκουν οἱ Ἱεράρχες τῆς Θείας Λειτουργίας (σχετικὰ καλὰ σώζονται δύο). Τὰ πλάγια μέτωπα τῆς ἀψίδας καταλαμβάνει δὲ Εὐαγγελισμός. Στὸν νότιο τοῖχο ἀρχίζει, μὲ τὴ Γέννηση στὴν ἐπάνω ζώνη, ἡ παράσταση τοῦ Δωδεκάορτου (εἰκ. 47) (¶12). ἐνῶ ἡ παρακάτω κοσμεῖται μὲ μία φάση ἀπὸ τὴ Λειτουργία τῶν Ἀγγέλων (εἰκ. 48) καὶ ἡ ἀκόμα κατώτερη μὲ δλόσωμιους ἄγιους. Στὸν βόρειο τοῖχο, ἀντίστοιχα, ἀπαντᾶμε τὴ συνομιλία τοῦ Χριστοῦ μὲ τὴ Σαμαρείτιδα (εἰκ. 49), τὴ συνέχεια τῆς Θείας Λειτουργίας καὶ τὸ δράμα τοῦ Πέτρου Ἀλεξανδρείας (στὸ τελευταῖο ἐμφανίζεται πάλι τὸ ἴδιο «λαϊκὸ» ύφασμα τοῦ Μελισμοῦ, ποὺ θὰ τὸ βροῦμε καὶ σὲ ἄλλες παραστάσεις). Ἡ Ἀνάληψη τοῦ Χριστοῦ, περιορισμένη ἐδῶ μόνο στὸν ἐν δόξῃ Χριστὸ μὲ τοὺς ἀγγέλους (¶13), πιάνει τὴν ἡμικυκλικὴ καμάρα τοῦ Ἱεροῦ.

Στὸν τρούλο κυριαρχεῖ δὲ Παντοκράτορας, περιστοιχισμένος ἀπὸ τὰ στηθάρια τῶν ἀγγέλων, τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ Προδρόμου, καθὼς καὶ τοὺς Εὐαγγελιστές μὲ τὰ σύμβολά τους στὶς γωνίες (εἰκ. 50): πρόκειται γιὰ τὴν ἴδια ἔννοια, ποὺ εἶδαμε νὰ κυριαρχῇ στὴν ἑγκάρσια καμάρα τοῦ Ἀγίου Λαζαρίου (βλ. παραπάνω, σελ. 23 ἔξ. καὶ εἰκ. 23).

Χριστολογικὸ εἰναι καὶ τὸ θέμα τῆς ἡμικυκλικῆς καμάρας στὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ ναοῦ: Ἐνθρονος μέσα σὲ τριπλὴ δόξα δὲ Χρι-

στός - 'Εμμανουήλ, συνοδεύεται ἀπὸ ἄγγέλους, ποὺ ξεπροθάλλουν στοὺς διαγώνιους ἄξονες (εἰκ. 51).

Τὸ Δωδεκάορτο συνεχίζεται στὸν νότιο τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ. Ψηλά, στὸ κοιλόκυρτο τμῆμα τοῦ τυμπάνου, ἡ παράσταση τῆς Μεταμόρφωσης ἀπεικονίζεται σημαντικὰ παραμορφωμένη ἔξαιτίας τῆς ἴδιοτυπίας τῆς ἐπιφάνειας, δπως θὰ δοῦμε καὶ στὴν ἀντίστοιχη τῆς Πεντηκοστῆς. Ἀκολουθοῦν, στὴν κάτω σειρά, ἡ 'Υπαπαντή, ἡ Βάπτιση, ἡ ἔγερση τοῦ Λαζάρου καὶ ἡ Βαϊοφόρος, ἐδῶ στὸ ἴδιο ύψος μὲ τὴ Μεταμόρφωση, δυτικότερα, παριστάνεται ὁ Μυστικὸς Δεῖπνος (εἰκ. 52).

'Επάνω ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν κτιτορικὴν ἐπιγραφὴν τοῦ δυτικοῦ τοίχου ἀπαντᾶμε τὴν σύνθεση τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου (εἰκ. 53), πλαισιωμένης ἀπὸ τὴν προδοσία -ΠΡΟΔΩΣΗ κατὰ τὴν ἐπιγραφὴν - τοῦ Ἰούδα (εἰκ. 54) καὶ τὴν νίψη τοῦ Πολάτου. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου κλείνει ἐπάνω μὲ μιὰν ἀνάλογη τριμερὴ σύνθεση: στὴ μέση ἡ Σταύρωση, ἀριστερὰ οἱ Μυροφόρες στὸν Τάφο (Ο ΛΗΘΟΣ) καὶ δεξιὰ ἡ συνάντηση τοὺς μὲ τὸν ἀναστημένο Χριστὸ (ΤΟ ΧΑΙΡΕ ΤΟΝ ΜΙΡΟΦΩΡΟΝ).

Στὸν βόρειο τοῖχο, τὸ ικοιλόκυρτο τύμπανο καταλαμβάνεται ἀπὸ τὸ θέμα τῆς Πεντηκοστῆς, μὲ παραμορφώσεις δπως οἱ ἀντίστοιχες στὴ νότια πλευρὰ (εἰκ. 55). Δίπλα της, ἡ σκηνὴ τοῦ Νιπτήρα (εἰκ. 56). Ἡ ἀμέσως κατώτερη ζώνη ἀρχίζει μὲ τὸν 'Ἐπιτάφιο Θρῆνο (εἰκ. 57) καὶ συνεχίζεται μὲ τὴν εἰς "Ἄδου κάθιδο τοῦ Χριστοῦ - Η ΑΝΑΣΤΑΣΙΣ ΤΟΥ Χ(ΡΙСΤΟ)Υ κατὰ τὴν ἐπιγραφὴν τὴν Ψηλάφηση τοῦ Θωμᾶ καὶ τὸ θαῦμα τῆς ιασῆς τοῦ παραλυτικοῦ.

Τέλος, οἱ κατώτερες ἐπιφάνειες τῶν τριῶν πλευρῶν διακοσμοῦνται μὲ ἐνιαία σειρὰ δλόσωμων ἀγίων (ἀσκητῶν, στρατιωτικῶν κλπ.), ποὺ στεφανώνεται ἀπὸ συνεχῆ ζωφόρο μὲ στηθάρια ἄλλων ἀγίων, διανθισμένα στὰ ἐνδιάμεσα μὲ πολύχρωμο σχηματοποιημένο φυτικὸ κόσμημα (εἰκ. 58, 59).

Τὰ χρώματα ατίς τοιχογραφίες τῶν 'Αγ. Ἀναργύρων εἶναι δύο ειδῶν: σὲ ὄρισμένες συνθέσεις κυριαρχοῦν τὰ ἀνοιχτὰ (λ.χ. στὸν δυτικὸ τοῖχο, εἰκ. 53, 54), στὶς ὑπόλοιπες τὰ σκοῦρα (ἀψί-

δα, τρούλος κλπ., εἰκ. 46, 51). Ἀνάλογη διαφοροποίηση παρατηροῦμε καὶ στὸ ὅφος: στὴν πρώτη ὁμᾶδα βίαιες κινήσεις καὶ μορφὲς ρεαλιστικές, στὴ δεύτερη χειρονομίες συγκρατημένες καὶ χαρακτῆρες ἔξιδανικευμένοι. "Ἐτοι θὰ εἶχε κανεὶς τὴν τάση νὰ διακρίνῃ ἐδῶ δύο χέρια, ποὺ ἡ παρουσία τους εἶναι ἐμφανής καὶ στοὺς ἄγιους τῶν κάτω σειρῶν: οἱ αὐστηρές, κλειστές, τυπικά «κρητικές» μορφὲς τῶν πλάγιων τοίχων (εἰκ. 58) ἀντικαθίστανται στὸν δυτικὸ μὲ ἄλλες, ποὺ τείνουν ν' ἀποστρογγυλευτοῦν καὶ ν' ἀποκτήσουν περισσότερο ύλικὴ ύπόσταση (εἰκ. 59). Στὶς τελευταῖς αὐτὲς προετοιμάζεται ἡ φάση, ποὺ μᾶς ὀδηγεῖ στὴν ζωγραφικὴ τοῦ ἐπόμενου αιώνα, δπως ἀντιπροσωπεύεται στὸ μημεῖο ποὺ ἀκολουθεῖ. Ἄλλὰ τὰ συναφῆ προβλήματα, καθὼς καὶ τὸ τὶ δανείστηκε δ ἀγιογράφος ἀπὸ τὰ προηγθύμενα ζωγραφικά σύνολα τῆς Κλειδωνιᾶς, θ' ἀναπτυχθοῦν στὸ β' μέρος τῆς μελέτης.

γ) **Τέμπλο - Φορπτές εἰκόνες.** Ο ναὸς διασώζει τὸ ἀρχικὸ ξυλόγλυπτο τέμπλο του (εἰκ. 60). "Ἔχει κατασκευαστῆ μὲ τὴν τεχνικὴ τοῦ ἔξεργου ἀνάγλυφου κ. ἔχει ἐπιχρυσωθῆ. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ προβολὴ τῶν ἔξεργων μοτίβων (πουλιά, κληματίδες κλπ.) στὸ βαθὺ χαλάζιο καὶ κόκκινο βάθος, ποὺ ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ τῶν τέμπλων στὸ β' μισὸ τοῦ 17. αἰ. (91). Τὸ τόξο τῆς Ὁραίας Πύλης σχηματίζεται θλαστό, «ισλαμικό». Στὸ ἐπάνω μέρος τοῦ τέμπλου σώζεται ἡ λεγόμενη Μεγάλη Δέηση (β' Ἀποστολικά), κατεστραμμένη δημος σὲ σημαντικὸ βαθμό: καὶ ἐδῶ ἔξεργα, θλαστὰ «ισλαμικά» τόξα περικλείουν τὶς μορφές. Ἡ στέψη τέλος στολίζεται μὲ τὸν γνωστὸ σταυρό (95). Ἡ μορφὴ καὶ ἡ τεχνικὴ γενικὰ τοῦ τέμπλου ἀκολουθεῖ τὴν ντόπια, ἡπειρώτικη παράδοση (96). Τὰ βημάτηρα τῆς Ὁραίας Πύλης ἀκολουθοῦν καὶ αὐτὰ παλιότερα πρότυπα: Τὸν Εὐαγγελισμὸ τῆς Θεοτόκου ἐπιστέφουν οἱ τιροφῆτες Δαθίδ καὶ Σολομὼν καὶ κλείνουν κάτω οἱ μορφὲς τῶν τεσσάρων Ἱεραρχῶν (δυσδιάκριτες ἔξαιτίας τῆς φθορᾶς).

Στὸ τέμπλο σώζονται καὶ τρεῖς εἰκόνες τοῦ 1815 (97) (Θεοτόκος Ὁδηγήτρια, Παντοκράτορας, ἄγιοι Ἀνάργυροι), χωρὶς ίδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἀπὸ πλευρᾶς τέχνης.

V. ΜΟΝΗ ΑΓΙΩΝ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ ΠΕΤΡΟΥ ΚΑΙ ΠΑΥΛΟΥ

α) **Άρχιτεκτονική.** Άπό τὸ διαλυμένο σήμερα μοναστήρι σώζεται μόνο τὸ Καθολικό ἀπὸ τὰ κελιὰ ὑψώνονται, στὰ δυτικὰ τοῦ ναοῦ, μεμονωμένοι τοῖχοι. "Ἔχοντας ώς βάθος τὴν δροσειρὰ τῆς Τύμφης (κν. Γκαμήλας), βρίσκεται σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀνατολικὰ τοῦ Ἀγίου Νικολάου (εἰκ. 61). Τὸ Καθολικὸ ἔχει περιορισμένες διαστάσεις (8,75 X 5,25 μ.), στὰ δυτικὰ του δὲ ἔχει προστεθῆ κατὰ τὸν τελευταῖο πόλεμο μεταγενέστερος νάρθηκας (3,50 X 5,25 μ.) ἀπὸ ξερολιθιά. Ο κυρίως ναὸς (σχέδ. 7) εἶναι ἐνα μονόχωρο χτίσμα, ποὺ καλύπτεται ἀπὸ δύο χαμηλωμένους ἀβαθεῖς τρούλους (φουρνικό), μεταξὺ τῶν δποίων μεσολαβεῖ ἐνισχυτικὴ ζώη (σφενδόνιο). Οι ύπολοιποι χῶροι στεγάζονται μὲν ἡμικυλινδρικὲς καμάρες. Ἡ κόγχη, ἡμικυκλικὴ ἐσωτερικά, διαμορφώνεται πεντάπλευρη στὸ ἔξωτερικό. Ἡ σκεπὴ μὲ τὶς σχιστολιθικὲς πλάκες, παρουσιάζοντας δύο ἐλαφρὰ ἔξαρτα στὰ ἀντίστοιχα σημεῖα τῶν φουρνικῶν (εἰκ. 61), καταλήγει Α. καὶ Δ. στὸ γνωστό μας «μισὸ κεντρὶ»⁽⁹⁸⁾. Τὰ ὄνογματα εἶναι κι ἐδῶ μικρὰ καὶ στενὰ (ἀπὸ δύο στὴ νότια καὶ ἀνατολικὴ ὅψη), χαμηλὴ δὲ καὶ ἡμικυκλικὴ εἶναι καὶ ἡ εἰσοδος στὴ δυτικὴ πλευρά, ποὺ καλύπτεται ἀπὸ τὸν νεώτερο νάρθηκα. "Ἔτοι δ φωτισμὸς εἶναι καὶ ἐδῶ λιγοστός. Τὸ αὐστημα τοιχοδομίας εἶναι ἐπίσης δμοιο μὲ δ, τι εἶδαμε ως τώρα: δριζόντιοι δόμοι μὲ σχετικὰ τετραγωνισμένες ἀλλ ἀνισομεγέθεις πέτρες καὶ λεπτὸ στρῶμα κονιάματος στοὺς ἀρμούς (νεώτερο ἀρμολόγημα ἀλλοίωσε τὴν ἀρχικὴ ἔξωτερικὴ ὅψη τοῦ μνημείου).

β) **Τοιχογραφίες.** Ο ναὸς εἶναι κατάγραφος. Οι τοιχογραφίες, παρὰ τὴν αἰθάλη καὶ τὶς σοθαρές ζημιές, διατηροῦνται σὲ κατάσταση ποὺ νὰ ἐπιτρέπῃ τὴν ἔξέταση τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος.

Γιὰ τὴ χρονολογικὴ τους ἔνταξη ἡ ἐπιγραφὴ στὸν δυτικὸ τοῖχο (εἰκ. 62) δὲν βαղθάει ἀποτελεσματικά. Μᾶς πληροφορεῖ μόνον δτι:

ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗ ΑΝΙΣΤΟΡΗΘΗ Ο ΘΗΟΣ Κ(ΑΙ) ΠΑΝΣΕΠΤΟ [C ΝΑΟC ΟΥ]

ΤΟΣ ΤΟΝ Α/ΓΙΟΝ ΕΝΔΟΞΟΝ Κ(ΑΙ) ΠΑΝΕΦΙΜΟΝ ΛΓΙΟСΤΟ-
[ΛΩΝ...] ΟΝ ΠΕ/ΤΡΟΝ Κ(ΑΙ) ΠΑΥΛΟΝ ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤ-
ΙΟΣ ΤΟΥ ΠΑΝΙΕΡΩΤΑΤΟΥ;] Κ(ΑΙ) ΣΕΒΆ/ΜΗΟΤΑΤΟΥ ΚΗ-
ΡΥΟΥ ΚΗΡΥΟΥ ΓΕΡΜΑ [ΝΟΥ...] ΔΙΑ ΣΗΝ/ ΔΡΟΜΗΣ Κ(ΑΙ)
ΕΞΟΔΟΥ ΝΗΚΟΥ ΒΡΑΝΑ Κ(ΑΙ) Κ[...] ΓΕΡΑCΙΜΟΥ ΗΕΡΟΜΟ-
ΝΑΧΟΥ ΔΑΝΙΗΛ ΓΕΡΜΑΝΟΥ.: [ΕΝ ΕΤΕΙ (;) ...] σεμτεθρίου
κε. / ήερομονάχου ήερομονάχου.

Τὸ σημεῖο ποὺ ἀνέγραφε τὸ ἔτος τῆς τοιχογράφησης ἔχει ἐκ-
πέσει. Γιὰ τὸ χρόνο ἀνοικοδόμησης ἀναφέρεται ὅτι «ἐπὶ λίθου ἔξω-
τερικῶς ἄνωθεν τῆς θύρας τοῦ ναοῦ» ύπῆρχε ἡ χρονολογία ,ΛΧΞΒ
(=1662) (99). Σήμερα τέτοια ἐπιγραφὴ δὲν ύπάρχει –τὴν κάλυψε
ἴσως τὸ κονίαμα ἢ ὁ σύγχρονός μας νάρθηκας–, ὥστε νὰ μποροῦμε
νὰ βασιστοῦμε μὲ σιγουριὰ στὴ μαρτυρία αὐτή. Μία πρόσθετη
δυσκολία εἶναι, ὅτι ἐπίσκοπος ἢ μητροπολίτης Γερμανός, ὅπως μνη-
μονεύει ἡ ἐπιγραφὴ τῆς τοιχογράφησης, δὲν ἀναφέρεται στοὺς
ἐπίσκοπικοὺς καταλόγους τῆς περιοχῆς γύρω στὰ 1662(100). ἀντί-
θετα, γνωρίζουμε ὅτι αὐτὸ τὸ ὄνομα ἔφερε ὁ ἐπίσκοπος Βελλᾶς
ποὺ κατεῖχε τὸ θρόνο μεταξὺ 1723—1744(101). Ἐπιπλέον, στὴν
τοιχογραφία τοῦ ἀρχάγγελος Μιχαήλ, σύγχρονη μὲ τὶς ύπόλοι-
πες (βλ. παρακάτω), ἀναγράφεται τὸ ἔτος 1741, ἐνῶ ἡ ἀρχαιότε-
ρη ἐνθύμηση στὴν παραστάδα τῆς πόρτας (βλ. παρακάτω),
ποὺ μνημονεύει τὴν κοίμηση τοῦ ιερομόναχου Γερμανοῦ, τοῦ ἴδιου
προφανῶς ποὺ συναντήσαμε στὸν τελευταῖο στίχο τῆς ἐπιγρα-
φῆς, εἶναι τοῦ 1742. "Ωστε εἶναι λογικό νὰ δεχτοῦμε
ὅτι ἡ Μονὴ τοιχογραφήθηκε μεταξὺ 1725 καὶ 1740. Τὸ ὅτι στὴν
ἐπιγραφὴ δὲν ἀναφέρεται ἡ ἀνέγερση τοῦ ναοῦ, νομίζω ὅτι ση-
μαίνει ἔνα ἀπὸ τὰ δύο: ἢ ὅτι τὸν 18 αἰ. ἔγινε μόνο ἀνακαίνιση τοῦ
διάκοσμου καὶ συνεπῶς Ισχύει ἡ μαρτυρία γιὰ τὸ 1662 ὡς ἔτους
ΐδρυσης τῆς Μονῆς, ἢ ὅτι ὁ ἀντιγράφεας τῆς «ἐπὶ λίθου» γραφῆς
τὴ διάθασε λάθος, πράγμα ὅχι σπάνιο βέθαια(102).

Ἡ διάταξη τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος δὲν παρου-
σιάζει αἰσθητὴ ἀπόκλιση ἀπ' ὅτι εἶδαμε στὰ προηγούμενα μνη-
μεῖα. Στὴν ἀψίδα κυριαρχεῖ ἡ Ἐνθρονη Βρεφοκρατοῦσα μὲ τοὺς
σεβίζοντες δύο ἀρχάγγελους, ἀκολουθοῦν οἱ δύο φάσεις τῆς Κοι-

νωνίας τῶν Ἀποστόλων (εἰκ. 63) καὶ στὶς δύο κάτω ζῶνες ἡ ὁριζόντια ταινία μὲ τὰ στηθάρια τῶν ἀγίων καὶ ἡ σειρὰ τῶν δλοσώμων Ἱεραρχῶν ποὺ συνδέονται μὲ τὴ Θεῖα Λειτουργία (εἰκ. 64). Σὲ κόγχη τοῦ βύρειου τοίχου ὁ Ρωμανὸς ὁ Μελωδὸς καὶ ἡ Φιλοξενία τῶν Ἀγγέλων (Η ΑΓΙΑ ΤΡΙΑC) κλείνουν τὸν εὔχαριστιακὸν κύκλον (εἰκ. 65). Στὴν ἐμπρὸς ὅψη τῆς ἀγίας Τράπεζας, κάτω ἀπὸ τὸ κάλυμμα της, βρίσκομε πάλι τὸν δικέφαλο, ὅπως στὸν "Ἄγιο Αθανάσιο.

"Ἡ καμάρα τοῦ Ἡ. Βήματος κοσμεῖται μὲ μία σύνθεση ἄγνωστη ἀπ' ὅ,τι εἶδαμε ὡς τώρα: 'Ο Χριστός, μὲ κόμη καὶ γένεια λευκά, κρατάει τὴ σφαίρα τοῦ σύμπαντος κι εύλογεῖ, ἐνῷ φέρεται ἀπὸ τέσσερεis ἄγγέλους μέσα σὲ κυκλικὴ δόξα. Πρόκειται για τὸν τύπο τοῦ Παλαιοῦ τῶν Ἡμερῶν, ὅπως μᾶς θεωροῦνται καὶ ἡ ἀνορθόγραφη ἐπιγραφή, ποὺ ἀντικαθιστᾶ ἐδῶ τὸν Χριστὸν τῆς Ἀνάληψης.

'Ο ἀνατολικὸς τρουλίσκος - φουρνικὸ στὸν κυρίως ναὸ ἀντιγράφει τὸ θέμα τοῦ τρούλου τοῦ Ἅγίου Νικολάου (εἰκ. 66): 'Ο Χριστὸς Παντοκράτορας δορυφορεῖται ἀπὸ τοὺς ἵπταμενους ἄγγέλους καὶ περιβάλλεται ἀπὸ τὴ Λειτουργία τῶν Ἀγγέλων, ἐνῷ στὶς γωνίες τοποθετοῦνται οἱ τέσσερεis Εὐαγγελιστὲς μὲ τὰ σύμβολά τους. Οἱ ἐπιγραφὲς ὅπῃ στεφάνη τοὺς περικλείει τὸν Παντοκράτορα είναι αὐτὲς μὲ ἔκεινες τοῦ Ἅγιου Νικολάου (βλ. παραπάνω σελ. 28 ἐξ. καὶ εἰκ. 34—36).

'Αντίθετα, ο δυτικὸς τρουλίσκος - φουρνικὸ μᾶς παρουσιάζει ἔνα θέμα πρωτότυπο σὲ σχέση μὲ αὐτὰ ποὺ συναντήσαμε ἔως τώρα (εἰκ. 67): Στὸ κέντρο ἡ Θεοτόκος, σὲ στάση δέησης, συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή: «Ἐπὶ σοὶ χαίρει, κεχαριτωμένη, πᾶσα ἡ κτίσις». Σὲ δμόλογο κύκλο ἀναλύεται μὲ ὄκτὼ σκηνὲς ὡς θεομητορικὸς αὐτὸς ὅμοιος τοῦ Ἰωάννη τοῦ Δαμασκηνοῦ ὡς ἔξῆς (στὴ μεταγραφή δὲν ἀκολουθεῖται ἡ ὁρθογραφία τῶν ἐπιγραφῶν):

1) Ἀγγέλων τὸ σύστημα: συγκεντρωμένα τὰ ἄγγελικὰ τάγματα.

2) Καὶ ἀνθρώπων τὸ γένος: "Ομιλος εὔσεθῶν, βασιλέων κλπ.

3) Ἡγιασμένε ναέ: φανταστικό οἰκοδόμημα μὲ τρούλο ἀποδίδει τὸν «νοητὸν ναόν».

4) Καὶ παράδεισε λογικέ: σὲ παραδεισιακὸ τοπίο, ἀριστερὰ δ Θεός – Πατήρ, στὴ μέσῃ τὸ Δένδρο τῆς Γνώσης, δεξιὰ μισοσθησμένη ἀντρικὴ μορφὴ ('Ἄδαμ ἢ μετανοήσας ληστής;').

5) Παρθενικὸν καύχημα: "Ομιλος Παρθένων ἀγίων γυναικῶν.

6) Ἐξ ἡς Θεύς ἐσαρκώθη: ἀποδίδεται μὲ τὴν παράσταση τοῦ Εὐαγγελισμοῦ.

7) Καὶ παιδίον γέγονεν... ἡ μῶν: Εἰκονογραφεῖται ἡ Γέννηση τοῦ Χριστοῦ.

8) Τὴν γὰρ σὴν μήτραν ... οὐρανῶν ἀπειργάσατο: ἡ Θεοτόκος ἔνθρονη, κάτω ἀπὸ μνημειακὸ τετρακιδυνο κιθώριο, κρατεῖ στὴν ἀγκάλη της τὸν Χριστό.

Οἱ ἀναφορὲς στὴ Θεοτόκο κλείνουν, στὰ λοφία τοῦ φουρνικοῦ, μὲ τέσσερεις Προφῆτες ποὺ προέβλεψαν τὰ σχετικὰ μὲ τὴν Παρθένο.

Στὶς τέσσερεις ἐπιφάνειες, ποὺ διαμορφώνονται ἀνὰ δύο στὶς μακρὲς πλευρὲς τοῦ κυρίως ναοῦ, δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τοῦ ἐγκάρσιου σφενδονισθ, ἀναπτύσσονται τὰ ύπόλοιπα θέματα. Οἱ συνθέσεις απλώνονται σὲ τρεῖς ζῶνες: ἐπάνω, ἀνὰ τρεῖς σκηνὲς ἀπὸ τὸ Δωδεκάορτο, στὴ μέσῃ στηθάρια ἀγίων, στὴν κατώτερη ζώνη ἀγιοι δλόσωμοι (εἰκ. 68, 69).

Ο δυτικὸς τοῖχος (εἰκ. 70) κλείνει μὲ μία διάταξη παρόδμοια μὲ ἔκείνη ποὺ εἶδαμε στὸν "Αγιο Ἀθανάσιο (βλ. παραπάνω, σελ. 23 ἐξ.): στὸ κέντρο ἡ Κοίμηση τῆς Θεοτόκου, ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ δ ἀποκεφαλισμὸς τοῦ Προδρόμου καὶ τὸ μαρτύριο τοῦ ἀγίου Γεωργίου, πιὸ κάτω στηθάρια ἀγίων καὶ στὴν κατώτερη ζώνη δλόσωμοι οἱ δύο ἀρχάγγελοι. Αξιοσημείωτο είναι, δτι στὴ σύνθεση τῆς Κοίμησης δ ζωγράφος, δπως καὶ δ πρόδρομὸς του στὸν "Αγιο Ἀθανάσιο, περιέλαθε, στὸ ἐπάνω μέρος τῆς παράστασης.

καὶ τὴν Μετάσταση (ἢ Ἀνάληψη) τῆς Θεοτόκου, μία λεπτομέρεια ποὺ λείπει ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη παράσταση στοὺς Ἅγιους Ἀναργύρους (βλ. παραπάνω, σελ. 36 καὶ εἰκ. 53).

Οἱ ύπόλοιπες ἐπιφάνειες τοῦ ναοῦ (ἐσωρράχια καὶ μέτωπα τόξων κλπ.) κοσμοῦνται μὲ στηθάρια ἀγίων, τὴν οὐράνια κλιμακα κλπ. Δύο παραστάσεις εἰναι Ιδιαίτερα πολύτιμες γιὰ τὴν ιστορία τοῦ μνημείου. Πρῶτον, στὴ βόρεια παραστάδα τῆς εισόδου ἔχει ἀπεικονιστῆ ὁ Σταυρὸς μὲ τὰ σύμβολα τοῦ Πάθους, ποὺ συνοδεύεται ἀπὸ τὶς γνωστὲς ἐπιγραφὲς (ΝΗ-ΚΑ, Φ(Ω)C X(ΡΙ-ΣΤΟΥ) Φ(ΑΙ)Ν(ΕΙ) ΠΙΑΣΙΙ), οἱ ἐνδιάμεσοι δύμως χῶροι ἔχουν κατακλυστῆ ἀπὸ ἐνθυμήσεις (εἰκ. 71). Ἡ ἀρχαιότερη ἀνάγεται στὰ 1742, ἀκολουθοῦν δὲ καὶ ἄλλες τοῦ 1744, 1785, 1797, 1815 κλπ. Μᾶς παραδίδεται ἔτσι ἕνα «ἡμερολόγιο» τῆς Μονῆς, ἀλλά καὶ ἕνας *terminus* γιὰ τὴν ἀγιογράφηση τῶν τοίχων, δπως εἶδαμε.

Ἡ δεύτερη παράσταση εἰναι ὁ ἀρχάγγελος Μιχαὴλ μὲ τὸ πάρισό της, τὸν Γαβριήλ, δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τῆς εισόδου. Ὁ Μιχαὴλ (εἰκ. 72) παριστάνεται ἐδῶ ὡς ἀρχάγγελος τῆς Κρίσης, κρατώντας στὸ ἀριστερό του χέρι τὸ ζυγό τῆς Δικαιοσύνης. Ἀνάμεσα στὶς δύο πλάστιγγες διαθάζουμενοι πλούσιος α/φρον κ(αὶ) ἀνεξωμολόγυτος 1741. Τὰ γράμματα εἰναι δύμοια μὲ τὶς ύπόλοιπες μικρογράμματες ἐπιγραφὲς τῶν τοιχογραφιῶν, ὥστε νὰ ἐπιθεβαιώνεται ἔτσι τὸ συμπέρασμά μας γιὰ τὴν χρονολόγηση τῶν τοιχογραφιῶν.

Ἀναφέροντας τὰ θέματα ποὺ κοσμοῦν τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Καθολικοῦ, παρατηρήσαμε ὅτι ὁ τεχνίτης εἶχε ύπόψη του τοὺς ἀντίστοιχους κύκλους στὸν "Ἄγιο Νικόλαο καὶ στὸν "Ἄγιο Ἀθανάσιο, ποὺ χρησιμεύουν ἔτσι καὶ ὡς *termini auctiōnem* ποπ. Ἄλλα τὸ αὔστηρὸ ὑφος τῶν δύο ζωγραφικῶν προτύπων ἔχει χαλαρώσει ἐδῶ ασθητά: τὰ πρόσωπα γίνονται πλατιὰ καὶ στρογγυλὰ (πρಥλ. εἰκ. 72), ἀνάμικτα μὲ μία «λαϊκότητα» ποὺ μεταφράζει τὰ αὔστηρὰ πρότυπά της σὲ ἕνα ίδιωμα πληθωρικότερο (εἰκ. 68 – 70). Στὰ χρώματα τῶν προσώπων κυριαρχεῖ τὸ ζωηρὸ μπλὲ καὶ κόκκινο, ἐνῶ ὁ κάμπος εἰναι κατὰ κανόνα ἀνοιχτὸς μπλὲ (λουλακί). Βρισκόμαστε στὴν ἔξελιξη τῆς μιᾶς ἀπὸ τὶς δύο φάσεις ποὺ συναν-

τήσαμε στούς 'Αγίους 'Αναργύρους στὸ β' μισὸ τοῦ 17 αι., ἀκρι-
θῶς στὸ μεταίχμιο ποὺ δδηγεῖ στὴ λεγόμενη «λαϊκὴ» ζωγραφική.
"Ωστε καὶ ἀπὸ ἐδῶ συνάγεται, ὅτι ἡ τοποθέτηση τῶν τοιχογρα-
φιῶν στὸ β' τέταρτο τοῦ 18 αι. δὲν μπορεῖ ν' ἀπέχῃ πολὺ ἀπὸ τὴν
πραγματικότητα. Λεπτομερέστερα τὰ συμπεράσματα οὐ ἀναπτυ-
χθοῦν στὸ Β' μέρος τῆς μελέτης.

γ) Τέμπλο - φορπτές εικόνες. Στὸ ναὸ σώζεται ξυλόγλυπτο ἐπιχρυσωμένο τέμπλο, ποὺ εἶναι πιθανότατα τὸ ἀρχικό. Ἐδῶ τὸ ἀνάγλυφο εἶναι πιὸ ἐπίπεδο ἀπ' ὅ,τι στοὺς Ἀγίους Ἀναργύρους (bas relief) καὶ προβάλλεται πάνω σὲ δμοιόμορφο φόντο, χώρις σκιοφωτισμὸ (εἰκ. 73). Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς πέντε δεσποτικὲς εἰκόνες (βλ. παρακάτω), διασώζει καὶ τὰ Ἀποστολικὰ (Μεγάλη Δέηση), καθὼς καὶ τὴ Σταύρωση μὲ τὴ Θεοτόκο καὶ τὸν Ἰωάννη στὴ στέψη του.] Τὰ βημόθυρα τῆς Ὁραίας Πύλης (εἰκ. 74) ἔνήκουν μορφολογικὰ στὸν ἴδιο τύπο μὲ τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων (103), τὸ ἴδιο δὲ «ισλαμικὸ» τόξο στεφανώνει κι ἐδῶ τὴν Ὁραία Πύλη.

Τὰ ισχυρῶς ἔξεργα ξυλόγνωπτα τέμπλα, ποὺ τὰ χαρακτηρίζουμε γενικά ως «μπαρόκ», ἀρχίζουν νὰ ἐπικρατοῦν μετά τὰ μέσα τοῦ 18. αι.: ἕως τότε, παραμένουν στὸ ἐπίπεδο τοῦ χαμηλοῦ ἢ ἐπιπεδόγλυφου ἀνταγωνιστού (ΙΙΙ). Η ἐνταξη σύνεπώς τοῦ ἐδῶ παραδείγματος στὸ αἱ μισθοὶ τοῦ Ι^η, αι. δὲν προσκρούει σὲ χρονολογικό ἄποτο.

Στήλη ιδιαίτερης έποχής, όπου και άκολουθοι αύστηρότερα τά συντηρητικά πρότυπά τους άπ' όποια οι τοιχογραφίες, θά πρέπει νά καταγούν σίσωζόμενες δεσποτικές εἰκόνες του τέμπλου: 'Απόστολοι Πέτρος καὶ Παῦλος, Θεοτόκος Ἐνθρονη Βρεφοκρατοῦσα, Χριστὸς Παντοκράτορας Ἐνθρονος, ἄγ. Ἰωάννης δ Πρόδρομος καὶ Μεταμόρφωση τοῦ Χριστοῦ(106). Στήλη τελευταία παρατηροῦμε ότι δ ζωγράφος βάζει νά παρίστανται στό όρος Θαθώρ καὶ οἱ δώδεκα Ἀπόστολοι, συγχέοντας τό θέμα μὲ τό μορφολογικά παρόμοιο τῆς Ἀνάληψης τοῦ Χριστοῦ. Ἀξιοσημείωτο είναι ἐπίσης, ότι δλες οι εἰκόνες — ἔκτος τοῦ Προδρόμου — φέρουν πρόσθετους ἔξεργους φωτοστέφανους. Διατήρηση σχετικά καλή.

VI. ΚΟΙΜΗΣΙΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ

α) Άρχιτεκτονική. Η ένοριακή έκκλησία του παλιού οίκισμού, στή νοτιοδυτική του ακρη, άκολουθεί έναν τύπο που είναι κοινός στή μεταβυζαντινή άρχιτεκτονική τής Ήπείρου (σχέδ. 8). Πρόκειται γιά μονόχωρη «βασιλική» (ΙΙΧ^ο) μεγάλων σχετικά διαστάσεων (6 X 12,50 μ.), μέ πεσσοστήρικτη άνοιχτή στοά στή βόρεια πλευρά της (εἰκ. 75) (ΙΙΙ^ο). Ανατολικά καταλήγει σή ήμιεξάπλευρη, έσωτερικά ήμικυκλική άψιδα, ένω ή στέγη μέ τις σχιστολιθικές πλάκες άπολήγει κι έδω, στίς στενές πλευρές, σή κολοθά άετώματα («μισό κεντρό»). Ο ναός έχει θεμελιωθή κατά ένα μέρος του πάνω στόν φυσικό βράχο, ώς γωνιόλιθοι δέ έχουν χρησιμοποιηθή καὶ παλιότεροι μεγάλοι τετραγωνισμένοι δόμοι. Η λιθοδομή, σή κανονικές στρώσεις, έχει έπικαλυφθή άπό νεώτερο άτεχνο κονίαμα. Τά μορφολογικά στοιχεία (τονισμός τοῦ πλάτους, έπιμήκη τετράγωνα παράθυρα, άψιδα μεγάλων διαστάσεων κλπ.) τοποθετούν τό μνημεῖο, στή σημερινή του μορφή, στό β' μισό τοῦ 18. αι. τό νωρίτερο.

β) Τοιχογραφίες. Τό έσωτερικό του ναοῦ έχει άσθεστωθή, έκτὸς άπό τοὺς τοίχους τοῦ Ι. Βικτορίου κι ένα μικρὸ τμῆμα τοῦ δυτικοῦ. Οι τοιχογραφίες στά σημεῖα αύτά βρίσκονται σή κακή κατάσταση (μεγάλες ρωγμές, πρόχειρες έμφράξεις μέ τοιμέντο, αλθάλη κλπ.), πού καθιστούν δύσκολη τή χρονολόγηση.

Στό τεταρτοφαίριο τής άψιδας ή παράσταση τής Ενθρονής Πλατυτέρας μέ τόν Χριστό καὶ τοὺς σεθίζοντες ἀρχάγγελους δέν σώζεται αρτια. Η μορφή τοῦ δεξιοῦ ἀγγέλου (εἰκ. 76), ψηλή καὶ λεπτή, μέ χαρακτηριστικά ἔξιδανικευμένα, προϋποθέτει μιὰ παράστη διαφορετική άπό έκείνη πού ένέπνευσε τούς δγιους στόν νότιο τοίχο (εἰκ. 77), μέ τά ἀδρά χαρακτηριστικά τους καὶ τά ζωηρά χρώματα, δπως τά συναντήσαμε στούς Αγίους Αποστόλους. Στό μέτωπο τής άψιδας έχει παρασταθή τό «Άγιο Μανδήλιο καὶ ή Άναληψη, ἀλλά τό δινώ τμῆμα τους έχει ἀποκοπή άπό τή νεώτερη, προφανῶς, στέγη. Τό υφός είναι τό ίδιο μέ τοῦ ἀρχάγγελου τής άψιδας. Στήν κόγχη τής Πρόθεσης σώζεται μόνον ή κεφαλή τοῦ Χρι-

στοῦ ἀπὸ τὴν "Ἀκρα Ταπείνωση, ποὺ ἀνήκει στὶς νεώτερες τοιχογραφίες, δῆπος καὶ οἱ Ἱεράρχες στὸν βόρειο τοῖχο. Στὴν ἴδια ἐποχὴ κατατάσσουμε καὶ τὴν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου, πάνω ἀπὸ τῇ δυτικῇ πόρτα (εἰκ. 78).

Γενικά, φαίνεται ὅτι οἱ τοιχογραφίες στὴν ἀψίδα καὶ τὸ μέτωπό της προέρχονται ἀπὸ ἀρχαιότερη φάση τοῦ ναοῦ (17. αἱ. πιθανόν), δταν δὲ ἀργότερα, στὸν 18. μᾶλλον αἰώνα, ἐπισκευάστηκε ριζικὰ δὲ ναὸς (τότε χαμήλωσαν τὴ στέγη, κόβθοντας τὸ ἄνω τμῆμα τῶν παλαιῶν τοιχογραφιῶν), ἀγιογραφήθηκαν οἱ ὑπόδοιπες ἐπιφάνειες, ἔχοντας ὡς πρότυπο ὕφους τὶς τοιχογραφίες τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων. Ὑπάρχει ὡστόσο πιθανότητα νὰ διασώζωνται, κάτω ἀπὸ αὐτές, καὶ παλιότερες.

γ) **Φορπτές εἰκόνες.** Στὸ νεώτερο, ἀπὸ ξελινο τέμπλο, σώζονται οἱ ἀκόλουθες εἰκόνες.

1) Χριστὸς εύλογῶν ($0,71 \times 0,51$ μ.), μὲ πλαίσιο συμφυές. Διατήρηση κακή. Τὸ πλάσιμο τοῦ προσώπου, ἡ χρήση κόκκινου χρώματος στὸ βάθος καὶ πράσινου στὸ μανδύα τοῦ Χριστοῦ καὶ ἡ αὐστηρὴ τεχνοτροπία ὀδηγοῦν μᾶλλον στὸν 17. αἱ.

2) Θεοτόκος Ἐνθρονη βρεφοκρατοῦσα ($0,76 \times 0,58$ μ.). Πλαίσιο μὲ ἔξεργο κορδόνι. Διατήρηση μέτρια. Ἡ Θεοτόκος περιβάλλεται ἀπὸ τοὺς δύο ἀρχαγγέλους. Βάθος χρυσό, πλάσιμο προσώπου σκοτεινό. Πιθανὸν τῆς ἴδιας ἐποχῆς μὲ τὴν προηγούμενη.

3) Εἰσόδια Θεοτόκου ($0,84 \times 0,50$ μ.) (εἰκ. 79). Ἡ εἰκόνα είναι σκαφωτή, μὲ πλαίσιο συμφυές. Διατήρηση κακή. Ἐπίγραφή: Η ΕΝ ΤΩ ΝΑΩ ΕΙ/ΣΟΔΟCΙ...ΙΤΗC ΥΠΕΡΑΓΙΑΣ / Θ(ΕΟΤ)ΟΚΟΥ. Κάτω δεξιά, ἐξιτηλη ἐπιγραφή: Δέησις τὴν δούλην (sic) τοῦ Θεοῦ [...]. Ἡ καλὴ ἐκτέλεση, τὸ αὐστηρὸ δύος, τὰ χρώματα (κόκκινο, πράσινο, βαθὺ μπλέ) καὶ δὲ τύπος τῶν γραμμάτων χρονολογοῦν τὴν εἰκόνα στὸν 17. τουλάχιστον αἱ.

4) Ἐπιτάφιος Θρῆνος ($1 \times 0,70$ μ.) (εἰκ. 80). Ἡ πολύχρωμη ἐλαιογραφία, σὲ μουσαμά, ἀπομιμεῖται τὶς γνωστές χαλκογραφίες μὲ θέμα τὰ μαρτύρια (δηλ. τούς Ἀγίους Γόπους) τῆς Παλαιστίνης, δῆπος φανερώνουν καὶ τὰ οἰκοδομήματα στὶς

τρεῖς πλευρές τοῦ πλαισίου της. Τὸ εἶδος καὶ ἡ τεχνικὴ τῆς ζωγραφικῆς μαρτυροῦν δτι βρισκόμαστε, τὸ νωρίτερο, στὸ β' μισὸ τοῦ 18. αἰ.

5) Τέλος, στὸ τέμπλο σώζονται καὶ μερικὲς εἰκόνες λαϊκοῦ υφους, ἀπὸ τὸν 18. αἰ. κι ἔξῆς ("Υψωση Τιμίου Σταυροῦ, Κοίμηση Θεοτόκου, ἄγιοι Γεώργιος καὶ Δημήτριος, Θεοτόκος Βρεφοκρατοῦσα, Σύναξη Ἀρχαγγέλων, ἄγιοι Ἀνάργυροι κ.ἄ.)

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Δ. ΔΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

"Επιμελεία της Βυζαντινής Λεγχιστής"

ΠΡΟΣΘΗΚΗ. Στὰ παραδείγματα τῶν ναῶν ποὺ παρουσιάζουν τὴν πρώτη παραλλαγὴ τοῦ κεραμοπλαστικοῦ κοσμήματος (σελ. 12), παρελείφθη νὰ μνημονευθῇ τὸ Καθολικὸ τῆς Μονῆς τοῦ Ἅγ. Νικολάου τοῦ Ντίλιου (ἡ Σπρατγυστούλου) στὸ Νησὶ τῶν Ἰωαννίνων. Ἡ ἀψίδα τοῦ ναοῦ, δπου ἐμφανίζεται ἡ ζωφόρος μὲ τὸ κδσμῆμα τῆς πρώτης κατηγορίας, ἀνήκει στὸ ἀρχικό, δυζαντινό χτίσμα, ποὺ παλιότερα εἶχε χρονολογηθῆ στὸν 11. καὶ πρόσφατα στὸν 13. αἰ. Συνοπτικά γιὰ τὴν χρονολόγησή του καὶ τὴν προγενέστερη διδοισγραφία βλ. Μ. ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ — ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ, Νέα στοιχεία περὶ τῆς Μονῆς τοῦ Ἅγιου Νικολάου τοῦ Ντίλιου εἰς τὴν Νήσον τῶν Ἰωαννίνων, ΑΔ 24 (1969): Μιλέται, 152 ἔξ., πίν. 90 καὶ 92.

Στὴν 15ία κατηγορία ὑπάγεται καὶ ἡ διακοσμητικὴ ζωφόρος ποὺ συμπλέμε στὸν στελῶς μελετημένο σταυρεπίστεγο ναὸ τῶν Ταξιαρχῶν (ἡ Προσδρόμου) στὴν Κωστάνικη τοῦ Νομοῦ Ἰωαννίνων, ποὺ τοποθετεῖται συμήθως στὰ τέλη τοῦ 13. / ἀρχές 14. αἰ.: Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, Βυζαντινὰ μνήμεια πῆς Ἡ πείρου, ΗΧ 6 (1931) 258 ἔξ., εἰκ. 4—7· πρβλ. καὶ PALLAS, 297.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

... Τήν παρουσίαση τῶν μνημείων ἔκανε δικαιή ή βοήθεια καὶ συμπαράσταση πολλῶν διτύμων. Θεωρῶ ύποχρέωσή μου νὰ τοὺς εὐχαριστήσω καὶ σπὸδ ἐδῶ: τὸν Καθηγητὴν Πανεπιστημίου κ. Δημήτριο Πόλλα, ποὺ μὲ προδύμῳ παρέχώρησε τὶς σημειώσεις του σπὸδ παλιότερη ἐπίσκεψή του (1958) σὲ δρισμένα μνημεῖα τῆς Κλειδωνιᾶς, καθὼς καὶ τὴν δέεια γιὰ τὴ δημοσίευση τῆς φωτογραφίας τῆς Κόκκινης Παναγιας Κόνπασ. Τοὺς φίλους ὀρχηστρῶν καὶ συμβολῆρούς τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας κ. Νίκο Χαλίβα γιὰ τὴν ἑκπόνηση τῶν σχεδίων ὀριθ. 6 καὶ 8 (27.11.1973) καὶ τὴν κ. Ἰωργάνηα Γεωργοπούλου—D' Λαϊσο (σχέδια 4—5 καὶ 7, 28.5.1974), καθὼς καὶ τὸν συνεργάτη τῆς Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Ἰωαννίων κ. Σπύρο Παπαζήλ. τελειόφορο τῆς Ἀρχιεπετονικῆς Σχολῆς, στὸν ὅποιον ὀφείλονται τὰ σχέδια 1—3 (21.8.1975). Στὴν εὔσυνεδριά τέλος τοῦ φωτογράφου τοῦ Μοναχίου Ἰωαννίων κ. Βασ. Πτηνόπουλου χρωστῶ τὴ δύσκολη φωτογράφηση τῆς Μονῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος (21.8.1975). Τὶς υπόλοιπες λήψεις ἔκανε δὲ ύπογράφων σὲ δύο μεταβάσεις του στὴν Κλειδωνιά (27.11.1973 καὶ 28.5.1974).

... Στὶς ύποσημειώσεις γίνεται χρῆση τῶν ἔξῆς συντομογραφιῶν:

A B M E = Ἀρχείον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς
Ἐλλάδος, αντασσόμενον καὶ ἐκδιδόμενον υπὸ ΑΝ. ΟΡΔΑΝ-
ΔΟΥ, Ἀθῆναι (περιοδική έκδοση).

A D = Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον, Ἀθῆναι (περιοδ.)

A E = Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς, Ἀθῆναι (περιοδ.)

B C H = Bulletin de la Correspondance Hellénique,
Paris (περιοδ.)

ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ = Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ὀρχι-
τεκτονικὴ εἰς τὴν Διτίκην Στερεάν Ἐλ-
λάδα καὶ τὴν Ἡπείρου ὀπὸ τοῦ τέλους
τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους ποῦ 10ου αἰώνος.
Θεσσαλονίκη 1975.

ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ = Λ. ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ, Χρονικὸν τῆς Μεσοποινικῆς
καὶ Τουρκοκρατουμένης Ἡπείρου, Ἰωάν-
νινα 1962.

ΕΥΘΥΜΙΟΥ = ΑΝ. ΕΥΘΥΜΙΟΥ, Ἱστορία καὶ παραδόσεις τῆς
Λιπονιαστῆς, περιοδ. Κόνπασ, τόμ. 6, τεῦχ. 66 (Οκτώ-
βριος 1967) 11—12, τεῦχ. 67 (Νοέμβριος 1967) 9—13.

- HAMMOND** = N. G. L. HAMMOND, *Epirus*, Oxford 1967.
- ΗΕ** = 'Η πειρωτική Έστια, Ιωάννη (περιοδ.)
- ΗΧ** = 'Η πειρωτικά Χρονικά, Αθῆναι (περιοδ.)
- ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ** = N. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Πίνακες κεραμοπλαστικῶν διακοσμήσεων. Α'. Τῶν νοσῶν τῆς Θεσσαλονίκης, περιοδ. Τεχνικά Χρονικά, έτος 1962, τεῦχ. I (οι έδω παραπομπές από τὸ ἀνάτυπο).
- ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ** = Φ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, 'Η ἐν Ἡπείρῳ Ἐκκλησία Δρυινού πόλεως. Πωγωνιανῆς καὶ Κονίτσης, Αθῆναι 1971.
- ΟΡΛΑΝΔΟΣ**, 'Αρτα = AN. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Γό βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ἀρτῆς, *ABME B'* (1936) 3—180.
- ΟΡΛΑΝΔΟΣ**, Καστοριά = AN. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Καστοριᾶς, *ABME Δ'* (1938) 3—195.
- PALLAS** = D. PALLAS, λῆμμα *Epirus* στὸ *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, Bd. II (Stuttgart 1971), στ. 207—331.
- ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ**, Καστοριά = ΣΤ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, Καστοριά. I. Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι, Θεσσαλονίκη 1953.
- ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ**, Πρέσπα = ΣΤ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Πρέσπας, Θεσσαλονίκη 1960.
- ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ**, Καλλιέργης = ΣΤ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, Καλλιέργης δῆτος Βετταλίας δριστος ζωγράφος, Αθῆναι 1973.
- ΠΕΤΣΑΣ** = Φ. ΠΕΤΣΑΣ, Νιάσουστα — Γλυτουνίαστα, περιοδ. Μακεδονικά 7 (1966—1967) 80 έξ.
- REUSCHE** = E. REUSCHE, *Polychromes Sichtmauerwerk byzantinischer und von Byzanz beeinflusster Bauten Sudosteuropas*, Köln 1971.
- ΣΟΥΛΗΣ** = XΡ. ΣΟΥΛΗΣ, 'Ἐπιγραφαὶ καὶ ἐνθυμήσεις Ἡπειρωτικαὶ', ΗΧ 9 (1934) 81—126.
- 1) Βλ. Γ. ΣΑΡΑΛΗΣ, 'Αριστη — Βοϊδομάτης, ΗΕ 6 (1957) 53—56. Α. ΠΑΠΑΚΩΣΤΑΣ, 'Ο Βοϊδομάτης καὶ πά μνημεῖα του, στὸν συλλογικὸ τόμο 'Ο Νέος Κουβαρᾶς, Αθῆναι 1961, σελ. 138—154.
- 2) HAMMOND, 10, 264.
- 3) Τοπογραφία τῆς περιοχῆς καὶ σχετικὲς φωτογραφίες: ΠΕΤΣΑΣ, 80 έξ.
- 4) HAMMOND, 683 καὶ χάρτης δρ. 16 (σελ. 674—675). Παλιότερα, τοποθε-

τούσσων έδω τή Μυρδαντα: Π. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ, Χρονογραφία τής Ἡ-
πείρου, τόμος Α', Λαθραι 1856, σελ. 84, 113.

5) Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, 153.

6) Ή ύστερογενής σύτη παράδοση, που δικαιώνεται όπό νιτπίους λόγιους ώς σήμερα, μπορεί συνήθως στὸν «Πωγωνότο» τὰ ἔχης χτίσματα στὴν Ἡπειρο:

α) Μονή Κοιμήσεως Θεοτόκου Μολυδοσκέπαστου, κάτω από τό δημόσιο χωριό (διλλοτε Δεπαλήσσα). Τδ χιλία δεν είναι άρχαιότερο από τήν εποχή τοῦ Δεσποτάτου τῆς 'Ηπείρου' διλ. D. NICOL, The Churches of Molyvdoskepastos, στὸ Annual of the British School at Athens 48 (1953) 141 έξ., PALLAS, 298—302. (Μία στὸ χωριό ύπάρχει καὶ δέρεπωμένος ναΐσκος τοῦ Ἅγιου Δημητρίου, πρὸ διλλοτε χρονολογεῖται στὸν II. αι. [NICOL, δ. π., σελ. 146—147] καὶ διλλοτε στοὺς χρόνους τοῦ Δεσποτάτου [PALLAS, 302—303], χωρὶς ὥστε μὲ τὸν συνδέον μὲ τὸν «Παγκάστο»).

δ) Μονή Κοιμήσεως Θεοτόκου Ζέρμας, στην Πλαγιά Κονίτσης. Και εδώ έχομε χτίσμα της μεταβυζαντινής έποχής. Τδ μνημείο δεν ήχει μελετηθῆ ἐπαρκῶς. Βλ. Χ. ΡΕΜΠΕΛΗΣ, Ἡ Ἱερὰ Μονὴ Ζέρμας, ΗΧ 5 (1930) 19–29, Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, ΑΔ 29 (1974): Χρονικά (τιπώνεται).

Η παράδοση για τὸν «Πιωγωνότο» καὶ τὴ σχέση του μὲ τὰ παραπόνω μυημεῖα καὶ, γενικότερα, μὲ τὴν «Ηπειρο. Έχει ἀπορριφθῆ ἡδη ὅπο τὸν περασμένο αἰώνα. Ἔτοι λ.χ. ὁ ἡπειρώτης λόγιος ΙΩΑΝΝΗΣ ΛΑΜΠΡΙΔΗΣ, στὸ ἔργο του «Ηπειρωτικὸ Μελετήματα, τεῦχος Ζ', Πογωνιακὸ [sic], Αθῆναι 1889, σελ. 19 —δικαιοπώθηκε φωτομηχανικὸ αὐτὸν Β' τόμο τῶν 'Α- πάντων του, Ἰωάννινα 1971— μιλεῖ ἡδη γιὰ μύθο.

Κατηγορηματικότερος δέ ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ, 168, ύπογραμμίζει δτι οι σχετικές μὲ τὸν «Πλωγωμέτο» μαρτυρίες ἀνέγουνται στὴν Τουρκοκρατία καὶ συμβούνται μὲ τὸ πολύπλοκο ζῆτημα τῶν χειρογράφων Χρονικῶν τῆς Ἡπείρου. Συντάσσεται μάλιστα μὲ τὴν πλευρὰ τῶν Ιστορικῶν ποὺ διμοιρισθητοῦν τῇ συμμετοχῇ τοῦ «Πλωγωμέτου» —δινοεὶ τοῦ Κωνσταντίνου Δ', 668—687 μ.Χ.— στὴν ἐκστρατεία τῆς Σικελίας γκά τὴν καταστολὴ τῆς ἐπανάστασης τοῦ πατρίκιου Μεζίζου ἢ Μιζίζου.

Διαφορετική κάπως είναι η γνώμη πεπτέρων έρευνης. 'Ο Α. ΣΤΡΑΤΟΣ, Τ διεύθυντιον στόν Ζ' αἰώνα, τόμος Δ', Κωνσταντί-

νος Γ' (642—668), 'Αθήναι 1972, σελ. 13—15 καὶ 210—226, πιστεύει δι τοῦ «Πωγωνάτος» ἡταν δὲ Κώνστας (ἢ Κωνσταντίνος) Γ'. Τὸ δέδι μ.χ. διμεχάρησ από τὴν Κωνσταντινούπολη, πῆγε στὴ Θεσσαλονίκη καὶ ἀπό ἐκεῖ κατέβηκε στὴν Ἀθήνα καὶ κατόπιν στὴν Κόρινθο, καὶ τὸ δέδι ἀποδιβάστηκε στὸν Τάραντα. Ἐδῶ, στὴν Ἰταλία, ἐπεισθύμα τῆς συνωμοσίας τοῦ Μιζίζιου στὰ δέδι (σελ. 258—273). Τὴ γνώμη του γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ «Πωγωνάτου» ἐπαναλαμβάνει καὶ ἀργότερα (βλ. τοῦ ίδιου, Τὸ Βυζαντίον στὸν Ζ' αἰώνα, τὸ μος Ε', Κωνσταντίνος Δ' (δέδι—δέδι), 'Αθήναι 1974, σελ. 12). Ἀναφέρει ἐπιπλέον (σελ. 13—19) δι τοῦ δὲ Κωνσταντίνος Δ' ἀπέπλευσε τὸ δέδι ἀπό τὴν Κωνσταντινούπολη, πῆγε στὴ Σικελία, ἐκδικήθηκε τοὺς δολοφόνους τοῦ πατέρα του κι ἐπέστρεψε πίσω, χωρὶς νὰ μνημονεύῃ ἐνδιάμεσους σταθμούς του στὴν κυρίως Ἑλλάδα ἢ τὴ γραμμή τοῦ δρομολογίου του.

Τέλος δὲ Δ. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, Βυζαντίνη Ἱστορία 324—107V, 'Αθῆναι 1972, σελ. 123 καὶ ὑποσ. 4, θεωρεῖ ἐπίσης ὡς «Πωγωνάτο» τὸν Ἡράκλειο — Κωνσταντίνο, ποὺ βασίλευσε ὡς Κώνστανς Β' (δέδι—δέδι μ.χ.) διχὶ ὡς Κωνσταντίνος Γ'. Γεγονός εἶναι, δι τοῦ δὲ προσωνυμία κακῶς εἶχε ἀποδοθῆ ἀπό τοὺς πολαισθερους ἱστορικοὺς στὸν Κωνσταντίνο Δ'. Σύμφωνα μὲ τὸν ίδιο (σελ. 140—141), δὲ Κώνστανς Β' ἀφῆσε τὴν Κωνσταντινούπολη, πέρασε τὸ δέδι ἀπό τὴ Θεσσαλονίκη, ἔμενε στὴν Ἀθήνα καὶ τὸ δέδι πῆγε στὴν Ἰταλία, διποὺ ἔμεινε ἐως τὸ δέδι, δι τὸν δολοφονήθηκε στὴ Σικελία. Οἱ λόγοι τῆς παραμονῆς του στὴν Ἰταλία εἶναι διγνωστοι, δὲν μνημονεύεται δὲ ἐπανδράσαι τοῦ Μιζίζιου.

Ὀπωαδήποτε τὸ συμπέρασμα ποὺ ἀφορᾶ τὴ μελέτη μας εἶναι, δι τοῦ δὲ παρουσία τοῦ «Πωγωνάτου» στὴν Ἡπειρὸ δὲν μαρτυρεῖται ἀπό τὰ πράγματα, θὰ πρέπει δὲ νὰ ζητηθῇ ἄλλοῦ ἢ ἐτυμολογία τοῦ τοπωνύμου «Πωγώνι».

7) ΠΕΤΣΑΣ, 83 ὑποσ. 6, διποὺ καὶ οἱ νεώτερες μαρτυρίες. Γιὰ τὴ χρονολογία 1521 δι. παρακάτω, ὑποσ. 51.

8) Στὴν εὐρύτερη περιοχή, ποὺ διπλώνεται ἀπό τὴν Κόνησσα ἐως τὰ κοντινότερά της χωρινὶ τοῦ Ζαγοριοῦ, ἔχουν ἐπισημανθῆ τὰ ἔξῆς μνημεῖα:

α) Ὁ χύρωση στὴν Κόνησσα, ποὺ κατά τὸν HAMMOND, 273, εἶναι τῆς ἴποχις τοῦ Ιουστινιανοῦ ἢ μεταγενέστερη. Λείπουν ἀκριβέστερα δεδομένα.

β) Ἕδυκινη Παναγιά, 3 χλμ. βδ. τῆς Κόνησσας. Ὁ ναὸς ἔχει πρόχειρα χρονολογηθῆ στὶς ἀρχές τοῦ 15. αι., ἀλλὰ δὲν διαθέτουμε συστηματικὴ δημοσίευσή του: PALLAS, 298· BCH 82 (1958) 742 (δινακοίνωση τοῦ D. PALLAS).

γ) Ὁ ΠΕΤΣΑΣ, 87, ἀναφέρει δι τὸν ὑπάρχουν ἐνδείξεις γιὰ διυζαντινὰ λείψανα στὰ Κολύβια, δὲν εἶναι δῆμως σαφές διν ὑπονοεῖ τὸ ναὸς τῆς Μεταμορφώσεως ἢ ἄλλου εἰδοῦς χτίσματα, λ.χ. στὶς θέσεις Κλειδι καὶ Πόρτες (βλ. στὸν ίδιο, σχέδ. 1, σελ. 87). Ὀπωαδήποτε, οἱ ντόπιοι δινομάζουν (Παλιό) καὶ στρί τὴν περιοχὴ γύρω ἀπό τὴ Μεταμόρφωση (πρδλ. τὸν ΕΥΘΥΜΙΟΥ, ποὺ ἀναφίρει μεσαιωνικὰ τείχη στὸ Παλιόκαστρο). Στὴν τελευταία ἐπίσκεψή μου

(21.8.75) έπεσήμανα, σε απόσταση 50 μ. περίπου ΝΔ. τής Μεταμορφώσεως, κομμάτι τελίχους χπιούμενο με δρυαλιθοδαμή, παρέμβλητους πλίνθους και παχύ κονίομα. Αποτελούσε, δραγγε, μέρος βιζαντινής δχύρωσης ή ήταν τύμβος ένδεις προστατευτικού περίβολου τής Μανῆς πού ύπήρχε έδω; Είναι δύσκολο να εξακριβωθεί, διότι η σύριγχος διάσπορης έχει καλύψει τήν ύπόλοιπη γραμμή τοῦ τελίους.

6) Η δχύρωση στό γεπονικό Καστρόκι τοῦ Διτκοῦ Ζαγοριοῦ, κοντά στην Άριστη (τ. Άρπολαστα), διασώζει, κατά τὸν έργοντή του, βιζαντινά τελή πού συνδέονται με τὴ μεσαίωνα πόλη Ρευνίκου καὶ μὲ τὸν περίφημο Οωμᾶς Πρελιούμποβης (1380 μ.Χ.), ἀλλὰ κι έδω ἀπουσιάζει λεπτομερής περιγραφή τους: Φ. ΠΕΤΣΑΣ, ΑΕ 1952, Χρονικά, 4 έξ., δ 1ΔΙΟΣ. Τὸ Καστρόκι στὸ Διτκό Ζαγόρι, στὸν πόλον Ἀφιέρωμα εἰς τὴν Ἡπειρον εἰς μνήμην Χριστοῦ Σούλη, Αθῆναι 1956, σελ. 81, έξ., ΝΑΜ. ΜΟΝΔ, 269—270.

ε) Ο ΕΥΘΥΜΙΟΥ διαφέρει, διτὶ λίγο πάνω ἀπὸ τὸν Βοϊδομάτη ύπήρχε βιζαντινός ναός τοῦ Ἀγίου Νικολάου, ἀπὸ τὸν δποὶ σώζεται μόνο τὸ ἔβεττια. Προχρονῶς πρόβεπται γιὸς μνημείο διοικητικό ἀπὸ τὸν ογκώνιο μεταβυζαντινό μαρτυρικό ποὺ σώζεται ἀκέραιος στὴν Κλειδωνίδ (βλ. περιπτ., σελ. 25 έξ.). ἀλλὰ δὲν καπάρθωσα νὰ ἐπισημάνω ίχνη του.

9) ΠΕΤΣΑΣ, 83—87.

10) Κατά τοὺς ιτόπιους, έδω βριοκόπων πολιότερα τὸ διπειρυλίκιο. Ο περίβολος δλλωστε τοῦ ναοῦ χρησιμοποιεῖται μέχρι σήμερα ὡς μεγροτηρεῖο τῶν Καλυδιῶν. Οἱ ίδιοι λέγουν διτὶ «δ παλιὸς ναὸς ήταν σὲ σχῆμα σταυροῦ».

11) Τὸ τελευτοῖο τοῦτο, δηλαδὴ τὸ δέταμα μὲ δποκομμέτη τὴν τργωνικὴ του κορυφὴ, δπατελεῖ, δπως εἶναι γεωστό, τυπικὸ στοιχεῖο τῆς δψιμῆς μεταβυζαντινῆς δοχικεπονικῆς προβλ. Π. ΒΟΤΟΚΟΠΟΥΛΟΣ, ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, 299, δπου ἡ παραλλαγὴ αὐτῆς δποδίζεται μὲ τὸ δρο «μιοδ κεντρί».

12) Ἐργαστεὶς «ἀνακατίστης» έγινον καὶ πὸ 1954, δπως μὲ πληροφόρησον οἱ ιτόπιοι, τόπε δὲ χρήστηκε τὸ ἀκαλαίσθητο κωδωνοστόσιο κι έγινον τὰ κακότεχνα προστεγόδοματα στὴ νότια καὶ δυτικὴ πλευρά. «Ιως σ' αύτὴ τὴν ἐποχὴ ἀνοιχτήρων καὶ τὰ παράθυρα τῶν μακρῶν πλευρῶν ή ἐπισκευάστηκαν τυχὸν πολιότερα στὴν ίδια θέση.

13) Η χρήση τῶν πάρινων δόμων στὴν τοιχοδομία καὶ στὴν πόρτα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, καθὼς καὶ στὴν ἀνατολικὴ πλευρά (βλ. σελ. 11), μπορεῖ νὰ εξηγηθῇ ίως ἀπὸ σύληση ὀρχαίου οικοδομήματος τῆς περιοχῆς.

14) Βλ. τὴν πραγγούμενη ύποστημετών.

15) Βλ. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Χριστιανικὴ καὶ βιζαντινὴ Άρχαιολογία, Αθῆναι 1942, σελ. 194 έξ., Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Η ἐν Ἑλλάδι ἐκκλησιαστικὴ δραχτεκτονικὴ ἐπιτουρκοκρατίας, περιοδ. L' Hellenisme Contemporain ('Ανο-

μνηστικός τόμος εἰς τὴν 500ήν ἐπέτειον ἀπὸ τῆς
ἀλώσεως τῆς Κων/πόλεως), Ἀθῆναι 1953, σελ. 207, Χ. ΜΠΟΥ-
ΡΑΣ, Ἡ Ἑκκλησιαστική ἀρχιτεκτονική στὴν Ἐλ-
λάδα μετό τὴν "Αλωση (1453—1821), περιοδ. Ἀρχιτεκτονικά
Θέματα, ἔτος 1969, τεῦχ. 3, σελ. 164—166.

16) Στὶς χρονολογήσεις ἀκαλουθεῖται φυσικά ἐδῶ ἡ ἐκάστοτε γνώμη τοῦ αὐγ-
γράφεα. Σὲ δριούμενες περιπτώσεις, λ.χ. τῶν μνημείων τῆς Καστοριᾶς, εἶναι ἀναγ-
καία μία σινολική ἐπονεξέταση τοῦ κεραμοπλαστικοῦ διακόσμου των μὲν ὅσην τὶς
νεώτερες ἔρευνες. Πρέπει ἐπίσης νὰ ὑπογραμμίσουμε, δτὶ εἰδικές μελέτες γιὰ τὴν
εξελιξη τῆς τοιχοδομίας καὶ τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ διάκοσμου στὴ μεταβυζαντινή ἀρ-
χιτεκνική ἀπουσιάζουν σχεδὸν τελείως.

17) Ὁ ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, 18, 181, πίν. 1α καὶ 4α, χρονολογεῖ τέλη 7. / ἀρ-
χές 8. αι.

18) Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἡ Παναγιώτισσα τῆς Γαυρού
μνησ., ΛΒΜΕ Α' (1935) 121 ἔξ., εἰκ. 1: β' μισό 10. αι. Εὔκρινέσπερα φαίνε-
ται ἡ διακόσμηση στὸν ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟ, πίν. 48—49· διδιος, σελ. 84—85, θεω-
ρεῖ τὸ κόσμημα τῆς μορφῆς ὡς ἐπανάληψη τῆς ἀμέσως κατώτερης
ζώνης στὸν τρούλο τοῦ ιδιου μνημείου, δπου ἐπαναλαμβάνονται ἐπιμήκεις ρόμβοι

Τὸ μνημεῖο παποθετεῖ, ἀκριβέστερα, στὸ β' τέταρτο τοῦ 10. αι.

(σελ. 192—193).

19) ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἡ ρτ α' 149 ἔξ., εἰκ. 2: χρονολογεῖ στὸ α' μισό τοῦ
15. αι., παρατηρεῖ μάλιστα δτὶ τὸ συμέχες τεθλασμένο κόσμημα εἶναι πολὺ συνη-
θισμένο στοὺς ναοὺς τῆς Ἡπείρου. Ὁ PALLAS, 249, 275, προτιμᾷ χρονολόγηση
στὸ τέλη τῆς μεσαριζαντινῆς περιόδου, ἐνῶ διδιος, 149, 185, 192,
195 καὶ πίν. 42α, χρονολογεῖ στὸν 9. αι.

20) Ὁ ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, Καστοριά, 17, χρονολογεῖ τὶς τοιχογραφίες
τοῦ χτίαστος στὰ 1095 μ.Χ., καὶ στὸ ἔργο του Πρέσπα, 23, ἐπαναλαμβά-
νει τὰ περὶ τοῦ 11. αι. Στὴ μελέτῃ γιὰ τὸν Καλλιέργη, 29—31, 70, κυ-
μαίνεται μεταξὺ τέλους 11. / ἀρχῶν 12. αι. Ἀντίθετα διδιος, Καστο-
ριά, 139 ἔξ., τὶς τοποθετοῦσε στὸν 13. αι., δτὸν ἡ πόλη ὑπαγόταν στὸ «Δεσπο-
τάτον» τῆς Ἡπείρου.

21) Β. Ν. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Καστοριά. Παναγία ἡ Μαυ-
ριώτισσα, Ἀθῆναι 1967, σελ. 11 καὶ πίν. 2. Ὁ ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Καστο-
ριά, 186—187, 194, χρονολογεῖ στὸν 11. ἢ 12. αι., διδιος ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, Κα-
στοριά, 17, τὸ ιδιο, ἐνῶ ἀργότερα, στὴν Πρέσπα, 23, 50, καὶ στὸν
Καλλιέργη, 70 ὑπὸ. 1, ἀποκλίνει πρὸς τὸν 12. αι. Τέλος, στὰ μέσα τοῦ
12. αι. τὴν τοποθετεῖ διδιος, δ. π., σελ. 45.

- 22) Τὸ μνημεῖο ἔχει παρουσιαστῆ καὶ χρονολογηθῆ πρόχειρα στὸν II. αἰ.: Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, ΑΔ 22 (1967): Χρονικά 373, δ' ΙΔΙΟΣ. Ἡ βυζαντινὴ τέχνη στὸ Ἐπτάνησον, περιοδ. Κερκυραϊκὰ Χρονικὰ 15 (1970) 155 (χωρὶς χρονολόγηση). Πρβλ. καὶ Π. ΚΑΛΛΙΓΑΣ, ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, 317.
- 23) Καὶ δὲ ναὸς αὐτὸς ἔχει πρόχειρα χρονολογηθῆ στὸ δέ μισθὸν τοῦ II. αἰ.: Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, 372, δ' ΙΔΙΟΣ. ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, 280, καὶ δ' ΙΔΙΟΣ, Ἡ βυζαντινὴ πέτρη στὸ Ἐπτάνησον, δ. π., 154—155 (χωρὶς χρονολόγηση). Πρβλ. καὶ ΚΑΛΛΙΓΑΣ, δ. π., 317.
- 24) Ἡ χρονολόγησή του κυμαίνεται μεταξὺ 12. καὶ 13. αἰ., σύμφωνα μὲ τὴν προκαταρκτικὴν παρουσίαση: Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, 373, δ' ΙΔΙΟΣ, Ἡ βυζαντινὴ τέχνη κλπ., δ. π., 155 (13. αἰ.) καὶ ΧΑΛΛΙΓΑΣ, δ. π., 316, 318 (α' μισθὸν 13. αἰ.).
- 25) Βλ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρτα, 53, εἰκ. 3. Ὁ ΙΔΙΟΣ, σελ. 56, χρονολογεῖ τὴν δέ φάση τοῦ μνημείου, στὴν δημόσιαν διάγεται καὶ πὸ τοῦ κβαμῆμα, μεταξὺ 1232 καὶ 1233. Πρβλ. καὶ ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, 68. Ἀκριβέστερη μεώπερη ἐξέταση θεοῖς. δτὶ διεγέρθηκε μᾶλλον λίγο δρυγτερα, στὸ 1238' δλ. Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς Παναγίας τοῦ Μπρυώνη. ΑΔ 28 (1973): Μελέται, 159 ἔξ., πίν. 83—87 (δὲ τόμος κυκλοφόρησε τὸ 1975).
- 26) Βλ. Φ. ΒΕΡΣΛΑΚΗΣ, Βυζαντιακοὶ ναοὶ τῆς Βορείου Ηπείρου, ΑΕ 1916, 108 ἔξ., εἰκ. 8 καὶ 8α: Χρονολογεῖ, δέριστα, στὴν «β'» βυζαντιακὴν περίοδον. Ὁ ΡΑΛΛΑΣ, 316, στὸ γ' τρίτο τοῦ 13. αἰ., ἐνῷ δὲ ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, 92 ἔξ., 193 ἔξ., πίν. 53 καὶ 55, συγκρίνει μὲ μνημεῖα τῆς Καστοριᾶς καὶ καταλήγει στὸ β' μισθὸν τοῦ 10. αἰ.
- 27) Βλ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, δὲ καὶ πίν. II: ἡ χρονολόγηση κυμαίνεται μεταξὺ 13. καὶ 14. αἰ. Κατὰ τὸν R. KRAUTHEIMER, Early Christian and Byzantine Architecture, Harmondsworth 1965, σελ. 300, διάγεται μᾶλλον στὸ τέλη τοῦ 13. αἰ.
- 28) ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, 22, πίν. XVIII: α' μισθὸν 14. αἰ.
- 29) Ὁ ΙΔΙΟΣ, 22—23, πίν. XVII, XIX: 14. αἰ.
- 30) Ὁ ΙΔΙΟΣ, 16, πίν. XII: γύρω στὸ 1360 μ.Χ.
- 31) Ὁ Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, 284—285 καὶ πίν. 225δ, χρονολογεῖ τὸ ναὸ στοὺς χρόνους τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ηπείρου. Τὸ κβαμῆμα τοῦ εἶναι αὐτὸν ἐπάλληλη σειρά.
- 32) Βλ. παραπάνω, ὑποσ. 8.δ.
- 33) Βλ. REUSCHE, 78, εἰκ. 21: χρονολογεῖ στὸν II. αἰ., σύμφωνῶντας μὲ τὸν ΟΡΛΑΝΔΟ, Καστοριά, 59—60. Ὁ ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, Καστοριά, 17, διακρίνει μία φάση στὶς δρχές τοῦ 10. καὶ ὅλη μία στὸν II. αἰ., ἐνῷ στὴν Πρέσπα, 25, 48, καθορίζει ὡς terminus ante quem τῶν τοιχογραφιῶν τὸ

1132. Ο ίδιος στὸν Καλλιέργη, I, 30, χρονολογεῖ τὸ μνημεῖο στὶς ἀρχὲς τοῦ 11. καὶ τὶς τοιχογραφίες στὶς ἀρχὲς ποῦ 12. αἱ. Κατὰ τὸν ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟ, 99, 164 ὑποσ. 3, 196, τοποθετεῖται στὸν 10. αἱ.

34) Βλ. REUSCHE, 78 καὶ εἰκ. 22, ποὺ χρονολογεῖ στὸν 11. αἱ. Σύγκριση μὲ μνημεῖα 11. καὶ 12. αἱ. κάνει καὶ δὲ ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Καστοριά, 124 ἔξ. Κατὰ τὸν ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗ, Καστοριά, 17, στὶς τοιχογραφίες διακρίνουμε πολλές φάσεις ἀπὸ πὸν 13. αἱ. καὶ ἔξῆς, ἐνῶ ὄργυτερα, στὴν Πρέσπα, 14, χρονολογεῖ στὶς ἀρχὲς τοῦ 11. αἱ. Τὸν 11. αἱ. ἡ λίγο πρὸν ὡς ἐποχὴ 16ρυσης τοῦ ναοῦ δέχεται καὶ ἡ Χ. ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ — ΤΣΙΟΥΜΗ, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ 13ου αἰώνα στὴν Κουμπελίδικη τῆς Καστοριᾶς, Θεσσαλονίκη 1973, σελ. 29. Ο ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, 164 ὑποσ. 3, 196, προτιμᾷ τὸν 10. αἱ.

35) Βλ. REUSCHE, 78 καὶ εἰκ. 23. Χρονολογεῖ στὸν 11. αἱ., ἀκολουθῶντας τὴν γνώμην τοῦ ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Καστοριά, 115, καὶ τὸν ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗ, Πρέσπα, 23 (ἀρχές 11. αἱ.). Ο τελευταῖος στὴν Καστοριά, 17, ἀπαριθμεῖ ποικίλες φάσεις, τῶν τοιχογραφιῶν ἀπὸ πὸν 9. ἕως πὸν 14. αἱ., ἐπανῆλθε δὲ στὴ γνώμη διὰ δὲ νιαδὸς χτίστηκε στὸ τέλος τοῦ 9. / ἀρχές 10. αἱ. στὸν Καλλιέργη, I. Τέλος δὲ ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, 164 ὑποσ. 3, 195—196, καθορίζει ἀκριβέστερα ὡς χρόνο ἀνοικοδόμησης τὸ α' τέταρτο τοῦ 10. αἱ.

36) Βλ. παραπάνω, ὑποσ. 20.

37) ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Καστοριά, 161—165: μεταξὺ 11. καὶ 13. αἱ.

38) Βλ. παραπάνω, ὑποσ. 21.

39) Βλ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, Πρέσπα, 7 ἔξ. καὶ πλ. 11: ἡ ἀρχαιότερη φάση τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ μνημείου χρονολογεῖται στὸν 11. αἱ. Ο Ν. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ἐκκλησίες τοῦ Νομοῦ Φλωρίνης, Θεσσαλονίκη 1964, σελ. 9, προσδιορίζει τὴν 16ρυσή του στὰ τέλη 10. / ἀρχές 11. αἱ.

40) Βλ. παραπάνω, ὑποσ. 26.

41) ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, 12, πλ. VIII: χρονολόγηση μεταξὺ 1312—1315.

42) ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, 15, πλ. XI καὶ σελ. 19, πλ. XV: γύρω στὰ 1360. Πρόβλ. καὶ τὴν ἐδῶ ὑποσ. 30.

43) Βλ. παραπάνω, ὑποσ. 8, b.

44) Ἡδη ἔχει παραπηρηθῆ, δτὶ δὲ Καστοριά ἀναπτύσσει μιὰν ιδιαίτερη παράδοση κεραμοπλαστικῶν στὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο· βλ. REUSCHE, 83—84. Τὸ θέμα τῶν σχέπεων τῆς μὲ τὰ ἀνάλογα δείγματα, σχετικά πολυπληθῆ, τῆς Θεσσαλονίκης ἔφευγει ἀπὸ τὰ δριστικά τῆς μελέτης, σημειώνεται πάμπως δτὶ δὲ REUSCHE δὲν μημονεύει τὰ ποὺς ναοὺς τῆς Θεσσαλονίκης διακρομήσεις σὰν αὐτές ποὺ ἔχετάζονται ἐδῶ. Γιὰ τὴν Καστοριά ὑπὸ τὴν κυριαρχία τῶν «Δεσποτῶν» τῆς Ἦπειρου διὰ ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Καστοριά, 7 καὶ D. M. NICOL, The Despotate of Epirus, Oxford 1957, passim. Παρεκβάτικά ὑπενθυμίζεται, δτ. οἱ δεο.: «Δε-

σπουδάτο» και «Δεσπότες». Ήπειρου είναι μεταγενέστεροι τής ίποχής που δημιουργήθηκε τό κρατίδιο στή ΒΔ. 'Ελλάδα' βλ. G. OSTROGORSKY, Geschichte des Byzantinischen Reiches, Muenchen, Έκδ. γ' (1963), σελ. 357 ύποσ. 2.

45) Γιά τις έπιδράσεις τής Μακεδονίας στήν "Ηπειρο, ανωπήνα δ PALLAS, 281, και λεπτομερέστερα δ VOKOTOPOULOΣ, passim, Ιδιαίτερα 211—212.

46) Πρόβλημα παραμένει δ χρόνος κατασκευής τής δυτικής πλευρᾶς. Δηλαδή είναι σύγχρονη με τήν διατολική ή έπισκευαστηκε στη νεώτερη ίποχη. Τό παχύ κονίαμα δυσκολεύει τήν έρευνα, τεινω δμως νά δεχτώ δτι διαθέται στη τυπική φάση.

47) Βλ. παραπάνω, σελ. 8. Σημείωνω έδω δτι, δμως είχε τήν καλοσύνη νά με πληροφορήσῃ δ κ. Φώτιος Πέτσας, στη πρόχειρη έρευνα που είχε κάνει παλιότερα ώς "Έκτακτος Επιμελητής Αρχαιοτήτων, είχε δρῆ διατολικά τής άψιδας κομμάτι ψηφιδωτοῦ δαπέδου και θωράκιο, που σήμερα δμως έχουν ξεσημειωθή. Επίσης οι ντόπιοι βεβαιώνουν, δτι πρό τοῦ 1954 τό δάπεδο τοῦ ναοῦ έχαλυπτείστηκε σπόδ «ψηφιδωτό με διάφορα σχήματα». Οι διαφείς αύτής μαρτυρίες δὲν είναι δύσαια δρκετές γιά νά διηγήθουν στη συμπεράσματα σήγουρα. Ιως έπρεπε γιά ύπολειμμα δάρχασιον ή παλαιοχριστιανικοῦ χτισίου, πάνω στό διποίο χτίστηκε δ σωζόμενος ναός. Ένδεχομένως ή διάμνηση τής διπάρξης ένος τέτοιου χτισίου έδωσε και τήν διφορμή γιά νά συμβεθή δ ναός με τόν «Πωγωνάτο», είναι δὲ πιθανόν οι μογάλοι γωνιδλίθοι τής νοτιοανατολικής και νοτιοδυτικής γωνίας νά προερχονται σπόδ τό δάρχαιότερο αύτό χτίσμα.

48) Βλ. παραπάνω, ύποσ. δ. Πρόβλ. και ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ, 182 ύποσ. 2, δην διαρρίπτεται και πάλι ή παράδοση περὶ «Πωγωνάτου».

49) Η μαρτυρία στὸν ΕΥΘΥΜΙΟΥ. Γιά τά δύο μετόχια, που χροιαλογοῦνται και αύτά στή μεταβυζαντινή ίποχή, βλ. παραπάνω, σελ. 33 έξ., 38 έξ.

50) Βλ. παραπάνω, ύποσ. 8,γ.

51) ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, 53—54.

52) Βλ. παραπάνω, ύποσ. δ,α,γ.

53) K. ΣΑΘΑΣ, Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη, τόμος Γ', Βενετία 1873, σελ. 556. Στήν περιοδεία του (1958) δ Δ. Πάλλας κατέγραψε στὸν ένοριασκό ναό τής Κοιμήσεως Θεοτόκου χαρτῶν πατριαρχικὸ διγυραφό ($0,42 \times 0,30$ μ.) τοῦ πατριάρχη Παρθένιου, έτους αχμ [..], δηλαδή 164 [..], που διαφέρεται στή Μονή Σωτῆρος. Στήν έπισκεψίη μου τό 1973 δὲν ύπηρχε στό ναό.

54) M. ΓΕΔΕΩΝ, Πατριαρχικοὶ πίνακες, Κωνιόπολις 1885—1890, σελ. 618.

Ό Δ. Πάλλας (1958) κατέγραψε στό ναό τής Κοιμήσεως Θεοτόκου γρόμμα ἐπὶ μεμβράνης ($0,64 \times 0,50$ μ.) τοῦ πατριάρχη Ιερεμία, έτους αφκα (1721), που διαφέρεται πάλι στή Μονή Σωτῆρος. Δὲν τό διντόπια στό 1973.

55) Βλ. παραπάνω, ύποσ. 51. Τίποτε δέδακτα δὲν ἀποκλείει, καθαρισμός τῶν τοιχογραφιῶν νὰ ξαναφέρῃ στὸ φῶς τὴν ιχαμένη ἐπιγραφή.

56) Στὴ διατοιχή του *Die griechischen Quellen zur mittelalterlichen historischen Geographie von Epirus*, Wien 1975 (δακτυλογρ.), σελ. 105 ύποσ. 2, δ. DrP. SOUSTAL ἀναφέρει, δτὶ οἱ τοιχογραφίες χρονολογήθηκαν ἀπὸ τὸν ύπογράφοντα στὸν 15. αι. Ἡ προφορική μου ἀνακοίνωση τότε ἡταν θασικόνη στὴν πρώτη ἐπίσκεψή μου στὸ μνημεῖο, τρίν ὀκόμα μελετηθῆ ἡ ἀρχηγετική του.

57) Π. Κ. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Οἱ σταυρεπίστεγοι ναοὶ τῆς Ἐλλάδος, *ABME A'* (1935) 41 ἔξ. Σύμφωνα μὲ τὴν ἔκει τυπολογικὴ κατάταξη, δ. "Ἄγιος Ἀθανάσιος ἀνήκει στὴν κατηγορία A1 (δ. π., σελ. 42 ἔξ., εἰκ. 1). Ἡ καταγωγὴ τῶν σταυρεπίστεγων παραμένει ἀνοιχτὸ πρόβλημα, ἔχουν δὲ προσταθῆ ποικίλες θεωρίες" βλ. συμποτικά Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, Τοπογραφικά προβλήματα τῆς μεσαιωνικῆς Εύβοιας, περιοδ. Ἀρχείου Εύβοϊκῶν Μελετῶν 19 (1974) 248. Γιὰ τὴν χρονιμοποίηση τοῦ τύπου στὴ μετοδυζαντινή ἐποχὴ δλ. τὴν διδλιογραφία στὴν ἔδω ύποσ. 15.

58) Μεταγενέστερες ἐπεμβάσεις γιὰ στεγάνωση τοῦ μνημείου εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα νὰ καταστραφῆ ἡ δψη τῆς λιθοδομῆς ἐξαντίας τοῦ ἀτεχνού ἀρμολογήματος.

59) ΣΟΥΛΗΣ, 87, δρ. 13.

60) Ἡ ἔδω μεταγραφή διαφέρει σὲ δρισμένα σημεῖα ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τοῦ Χρ. Σούλη, χρησιμοποιήθηκε δὲ συμπληρωματικά καὶ ἡ ἀνάγνωση τοῦ Δ. Πάλλα (1958).

61) Δεῖ γνωρίζω ποιά ἀκριβῶς θά μποροῦσε νὰ εἶναι ἡ σωστὴ μεταγραφὴ τοῦ ἔδω μνημονεύματος μητροπολίτη. Πιθανότερο εἶναι δτὶ πρόκειται γιὰ Ἰωάνσαφ ή Ἰωάνηφ. Μὲ παρόματο δύομα τὴν ἐποχὴ αὐτῆς γνωστὸς εἶναι μόνον δ. μητροπολίτης Βελλᾶς καὶ Κοντοπῆς Ἰωάνσαφ, ποὺ μνημονεύεται τὸ 1610 καὶ 1620 δλ. ΜΗΤΡΟΠ. ΣΑΡΔΕΩΝ ΓΕΡΜΑΝΟΥ, Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι τῶν ἐν Ἡπείρῳ καὶ Ἀλβανίᾳ ἐπαρχιῶν ποῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, ΗΧ 12 (1937) 29 καὶ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, 31. Στὶς υπόλοπτες πληστὸν μητροπόλεις καὶ ἐπισκοπές δὲν ἀναφέρονται δύναμα, ποὺ νὰ συμπίπτουν μὲ τὰ ἀνωτέρω.

62) Ὁ ΣΟΥΛΗΣ χρονολογεῖ ἐσφαλμένα στὸ 1616, ἀπὸ λεθεμένη ἀνάγνωση τῆς δεύτερης χρονολογίας (σχις ἀντὶ τοῦ σωστοῦ αχιζ!). Ὁ 1616 λέγει δτὶ «ἐπὶ τοῦ τρούλου τοῦ ναοῦ τούτου ὑπάρχει χρονολογία διὰ γερόμων ΖΡΚΑ (=1613)», δλλὰ δὲν μπρέπει νὰ ἐπαληθεύσω τὴν πληροφορία. Ἰσως τὸ νεώτερο κονίαμα στὴν ἐγκάρσια καμάρᾳ (τὸν «προῦλλο» κατά τὸν 1616 πιελετῆται) νὰ τὴν ἐκάλυψε.

63) Γιὰ τὶς συμβολικὲς αὐτές έννοιες δλ. λεπτομερίστερα στὸ B' μέρος τῆς μελέτης.

64) Ἡ παρίσταση ἔδω εἶναι ἀνεπιγραφή καὶ σημαντικά κατεστραμμένη. Δια-

κρίνεται, δινώ όριστερά, ο Χριστός στραμμένος πρὸς τὸν θεατή, κάτω του τρεῖς δρθίες γυμνίκες ἐμφοδεῖ, στραμμένες δεξιὰ πρὸς τὸν τάφο, ποὺ τὸν φρουροῦν δύο δηγγελοι. Εἶναι σαφὲς δῆμος δτὶ δὲν πρόκεπται γιὰ τὴ στιγμὴ ποὺ βλέπουν, γιὰ πρώτη φορά, τὸ «κενὸν μνημεῖον» καὶ ἀκοῦν ἀπὸ τὸν δηγγελο τὸ χαρμόσυνο μήνυμα τῆς Ἀνάστασης τοῦ Χριστοῦ, διότι αὐτὴ ἡ στιγμὴ ἔχει ἀπεικονιστὴ στὴν ἀμέσως ἀποπάνω σειρά, δπου ἐπιγράφεται ὡς Ο ΛΙΘΟΣ (βλ. πίν. 19). Εδῶ λοιπὸν πρόκεπται γιὰ τὸ λεγόμενο «Χαίρετε τῶν Μυροφόρων», δπως μαρτυρεῖ ἡ παρουσία τοῦ Χριστοῦ, ποὺ ἐπεται χρονικά τοῦ «Λιθου», μὲ τὴ διαφορά δτὶ ὁ ζωγράφος μας ἔχει κάνει σύμφυρση λεπτομερειῶν ἀπὸ προηγούμενα ἐπεισόδια τοῦ κύκλου τῶν μετὰ τὴν Ἀνάσταση ἐμφανίσεων τοῦ Χριστοῦ. Ἀνάλογα παραδείγματα τῶν δύο σκηνῶν βλ. ἀναλυτικά στὸν G. MILLET, *Recherches sur l' iconographic de l' Evangile au XIVe, XVe et XVIe Siècles*, Paris 1916 (φωτοτυπικὴ ἀνατύπωση, Paris 1960), σελ. 517 ἐξ., 540 ἐξ. Νεώτερη βιβλιογραφία στὸ λῆμμα *Erscheinungen des Auferstandenen*, στὸ *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, Bd. II (Stuttgart 1971), στ. 371 ἐξ. (K. WESSEL).

65) Εἰκάζω, δτὶ ἐδῶ πρέπει νὰ ὑπῆρχαν οἱ παραστάσεις πῆς Βαΐοφόρου καὶ τῆς Μεταμόρφωσης, ποὺ ἀποισιάζουν ἀπὸ τὶς σωζόμενες παραστάσεις τοῦ Δωδεκάορτου. Τοῦτο δγαίνει καὶ ἀπὸ τὴ διάταξη τῶν σκηνῶν στὴ δόρεια κεραία πῆς ἔγκαραις καμάρας, δπου ἀκολουθεῖται ἀντίστοιχο σχῆμα.

66) Ἀκολουθεῖται ἡ ἐκδοση τῆς Παλαιᾶς Δασθήκης ἀπὸ τὴν Ἀδελφότητα Θεολόγων «Η Ζωή», Ἀθῆναι 1961, σελ. 574—575.

67) Πρβλ. καὶ *BCH* 82 (1958) 741, εἰκ. 28 (ἀνακοίνωση D. PALLAS).

68) Πρβλ. τὸ κείμενο τῆς ὑποσ. 67, δπου γίνεται σύγκριση μὲ τὶς τοιχογραφίες τῆς Εὐαγγελιστρίας (ἔτους 1575/1576), στὸ γειτονικὸ χωριό τοῦ Ἀγίου Μηνᾶ Ζαγοριοῦ.

69) Θεωρῶ πιθανόν, δτὶ παριστάνεται ὁ πάτρωνας τοῦ μαοῦ ἄγιος Ἀθανάσιος Ἀλεξανδρείας. Αὐτὸ δείχνει καὶ τὸ ἐλάχιστο σωζόμενο κάτω μέρος τῆς γενειάδας: πλατύ κάτω, ποὺ βαθμιαία στενεύει πρὸς τὰ ἐπάνω, δπως περιγράφει τὸν τύπο καὶ ὁ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ο ΕΚ ΦΟΥΡΝΑ, Ἐρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης, ἐκδοσις Α. Παπαδοπούλου — Κεραμέως, Πετρούπολις 1909, σελ. 267. Πρβλ. καὶ Φ. ΚΟΝΤΟΓΛΟΥΣ, Ἐκφρασις τῆς Ὁρθοδοξου Εικονογραφίας, τόμος Α', Ἀθῆναι 1960, σελ. 358.

70) Σὲ μεταγενέστερη ἐποχὴ χτίστηκε δλόκληρος ὁ χῶρος τοῦ Διακονικοῦ μὲ συμπαγῆ τοιχοποίια, πιθανὸν γιὰ λόγους στατικῆς. Ἔτσι ἐνσωματώθηκε καὶ ὁ ἀντίστοιχος δεξιός πεσαδὸς τοῦ Ἱεροῦ (σχέδ. 5).

71) Πρβλ. καὶ *BCH* 82 (1958) 741, εἰκ. 26 (ἀνακοίνωση D. PALLAS).

72) Πρβλ. καὶ στὸ κείμενο τῆς προηγούμενης ὑποσημείωσης.

74) Τὸ σημερινὸ τέμπλο εἶναι ξύλινο, χωρὶς καμία διακόσμηση (πίν. 33). Πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ νεώτερο ποὺ ἀντικατέστησε τὸ ἀρχικό, δπως συμπεραίνομε καὶ ἀπὸ τὸ δτι τὶς τρεῖς δεσποτικὲς εἰκόνες τὶς καλύπτουν ἐν μέρει τὰ ἀντίστοιχα πλαίσιά του.

75) Σύμφωνα μὲ τὴν παλιότερη ἀνάγνωση τοῦ Δ. Πάλλα (1958). Σήμερα (1974) ἔχει σχεδὸν τελείως ἔξαφανιστῆ ἀπὸ τὴν αἰθάλη.

76) Ἀνάλυση τῶν εἰκονογραφικῶν παραλλαγῶν τοῦ βίου τοῦ ἁγίου Νικολάου βλ. στὴ μελέτη τοῦ Ν. ΖΙΑ, Εἰκόνες τοῦ Βίου καὶ τῆς Κοιμήσεως τοῦ ἁγίου Νικολάου, περιοδ. Δελτίον Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, περίοδος Δ', τόμος Ε' (1966—1969) 275—296. Εἰκόνες μὲ 16 σκηνὲς σώζονται στὴ Μονὴ ἁγ. Αικατερίνης τοῦ Σινᾶ: Γ. καὶ Μ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Εἰκόνες τῆς Μονῆς Σινᾶ, 'Αθῆναι 1956—1958, τόμος Α', πίν. 165, 170, τόμος Β', σελ. 114 ἔξ., 155 ἔξ.

77) ΖΙΑΣ, δ. π., 280, 282.

78) Δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ διάκριση τοῦ βαθμοῦ στὸν ὃποιο χειροτονεῖται ὁ ἄγιος, διότι ἡ παράσταση καλύπτεται ἀπὸ τὸ τέμπλο. Ἀλλὰ καὶ γενικά, δὲν εἶναι πάντα σίγουρη ἡ ταύτιση τῶν βαθμῶν ιεροσύνης (πρβλ. ΖΙΑΣ, δ. π., 295).

79) Πρβλ. τὴν προηγούμενη ὑποσ.

80) Ἡ σκηνὴ σπάνια παρουσιάζεται μόνη τῆς, ἐνῶ συνήθως συμφύρεται μὲ τὴν ἐπόμενη. Ἀπομονωμένη βλ. καὶ σὲ εἰκόνα τοῦ Σινᾶ: Γ. καὶ Μ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, δ. π., τόμ. Α', πίν. 46, τόμ. Β', σελ. 63.

81) Ὁ ἄγιος, ὡς ὁ κατ' ἔξοχὴν προστάτης τῶν θαλασσινῶν, συνδέεται μὲ πολλὰ θαύματα διάσωσης πλοίων, ὥστε ἡ ταύτιση τῶν ἀντίστοιχων παραστάσεων νὰ μήν εἶναι πάντοτε εὔκολη. Ἐδῶ, ἡ παρουσία τοῦ δαίμονα στὰ ξάρτια τοῦ καραβιοῦ καθιστᾶ πιθανὴ τὴν ταύτιση μὲ τὸ δρώνυμο θαῦμα (ΖΙΑΣ, δ. π., 284—285).

82) Τὸ δεύτερο θαλασσινὸ θαῦμα στὴν εἰκόνα μας παριστάνει τὴ σκηνὴ, δπου ὁ ἄγιος, παρακαλούμενος ἀπὸ τὸ πλήρωμα νὰ σώσῃ τὸ πλοῖο ποὺ κινδυνεύει, περπατάει στὴ θάλασσα καὶ ἀνεβαίνοντας στὸ πλοῖο πιάνει τὸ πιψόνι του, δοργάνωντας τὸ σὲ λιμανὶ ἀπάνεμο (βλ. ΜΗΝΑΙΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ, Εκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἑκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, 'Αθῆναι 1962, σελ. 34, καὶ Β. ΜΑΤΘΑΙΟΥ, 'Ο Μέχας Συναξαριστὴς τῆς Ὁρθοδοξοῦ Ἑκκλησίας, τόμος ΙΒ', 'Αθῆναι, Εκδ. β' (1966), σελ. 244).

83) Ἡ παράσταση δὲν συναντᾶται στὶς γνωστές. Ἀπὸ τὸ συναξάριό του μαθαίνουμε, δτι ὁ ἄγιος φυλακίστηκε στὸ διωγμὸ τοῦ Διοκλητιανοῦ καὶ ἀπελευθερώθηκε ἀπὸ τὸν Μ. Κωνσταντίνο (βλ. ΜΑΤΘΑΙΟΥ, δ. π., 215—216 πρβλ. καὶ ΜΗΝΑΙΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ, δ. π., 39, 42). Πιθανὸν ἐδῶ παριστάνεται ἡ σκηνὴ τῆς φυλάκισής του.

84) Τὸ θέμα εἶναι δυσδιάκριτο, ἀποκαθιστῶ δὲ μὲ βάση τὴν ἀνάλυση τοῦ ΖΙΑ, δ. π., 285 ἔξ. Στὸ δεξιὸ μέρος τῆς σκηνῆς παρουσιάζεται πάλι ὁ ἄγιος δρθιος, ἀν-

τίνωτος μὲ τὴν προηγούμενη παράστασή του, ἐμπρὸς σὲ κάτι ποὺ μοιάζει μὲ δέντρο, ποὺ εἶναι δμώς πολὺ κατεστραμμένο. Ἰσως λοιπὸν ἔχουμε σύμφυρση τοῦ θέματος τῆς καταστροφῆς τῶν εἰδώλων μὲ τὸ θαῦμα τῆς κοπῆς τοῦ δέντρου τῶν δαιμόνων (πρбл. ΖΙΑΣ, δ. π., 286· Γ. καὶ Μ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, δ. π., τόμ. Α', πίν. 165, τόμ. Β', σελ. 145—146).

85) Τὸ τρίτο κατὰ σειρά ἐπεισόδιο μὲ θέμα θαλασσινό, δπως γίνεται φανερό καὶ ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή του, παρουσιάζει τὴν σκηνή, ποὺ δ ἄγιος διατάσσει νὰ πετάξουν σπῆθι θάλασσα τὸ Ἐλαιοδοχεῖο τοῦ μεταμορφωθέντος σὲ εὔσεβή γυναικα δαιμόνα (βλ. ΜΗΝΑΙΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ, δ. π., 44 καὶ ΜΑΤΘΑΙΟΥ, δ. π., 226). Ἡ συνύπαρξη θαλασσινῶν θαυμάτων περισσοτέρων τοῦ ἐνός σπῆθι αὐτῇ εἰκόνα παραπρείται καὶ ἀλλοῦ, λ.χ. σπῆθι ὑπ' ἀριθ. 206 εἰκόνα τῆς Καστοριᾶς (ΖΙΑΣ, δ. π., 296).

86) Τὸ ὄνομα παραδίδει καὶ δ ΠΕΤΣΑΣ, δλ. παραπάνω, ὑποσ. 8γ. Γιὰ τὸ ναὸ δλ. καὶ Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, 314—315.

87) Ἡ κάτοψη τοῦ σχεδ. 8 εἶναι σχηματική, χωρὶς λεπτομέρειες.

88) Πρбл. καὶ ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, δ. π., 315.

89) Τὸ ὄνομα τοῦ Γερμανοῦ σύμφωνα μὲ τὴν παλιότερη ἀνάγνωση τοῦ ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, δ. π. Σήμερα ἔχει ἐκπέσει.

90) Βλ. Α. ΠΑΠΑΚΩΣΤΑΣ, 'Ο Βοϊδομάτης καὶ τὰ μνημεῖα του, στὸν συλλογικὸ τόμο 'Ο Νιός Κουβαρᾶς, 'Αθῆναι 1961, σελ. 151—152· ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, 54. Πρбл. ἀχετικά καὶ στὸν ΕΥΘΥΜΙΟΥ.

91) 'Ο ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, δ. π., δέχεται τὸ 1660, χωρὶς ἄλλες διασαφήσεις. Ἰσως σωζόταν ἥως τότε (1966) τὸ μέρος αὐτὸς τῆς ἐπιγραφῆς.

92) Βλ. καὶ δ. π., πίν. 328α.

93) Βλ. καὶ δ. π., πίν. 328β.

94) Βλ. Κ. ΜΑΚΡΗ, Συλογική, στὸν συλλογικὸ τόμο Νεοελληνική Χριστιανική, Ἑκδ. 'Εθνικῆς Τραπέζης 'Ελλάδος, 'Αθῆναι 1969, σελ. 61.

95) Βλ. ἀπεικόνιση στὸν ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟ, δ. π., πίν. 329α-β.

96) Πρбл. ἄλλα παραδείγματα τέμπλων: ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, δ. π., σελ. 299 ἔξ., passim καὶ πίν. 309β, 314β, 318α, 318γ, 325α κ.ἄ. ΜΑΚΡΗΣ, δ. π., 50.

97) ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, δ. π., σελ. 315.

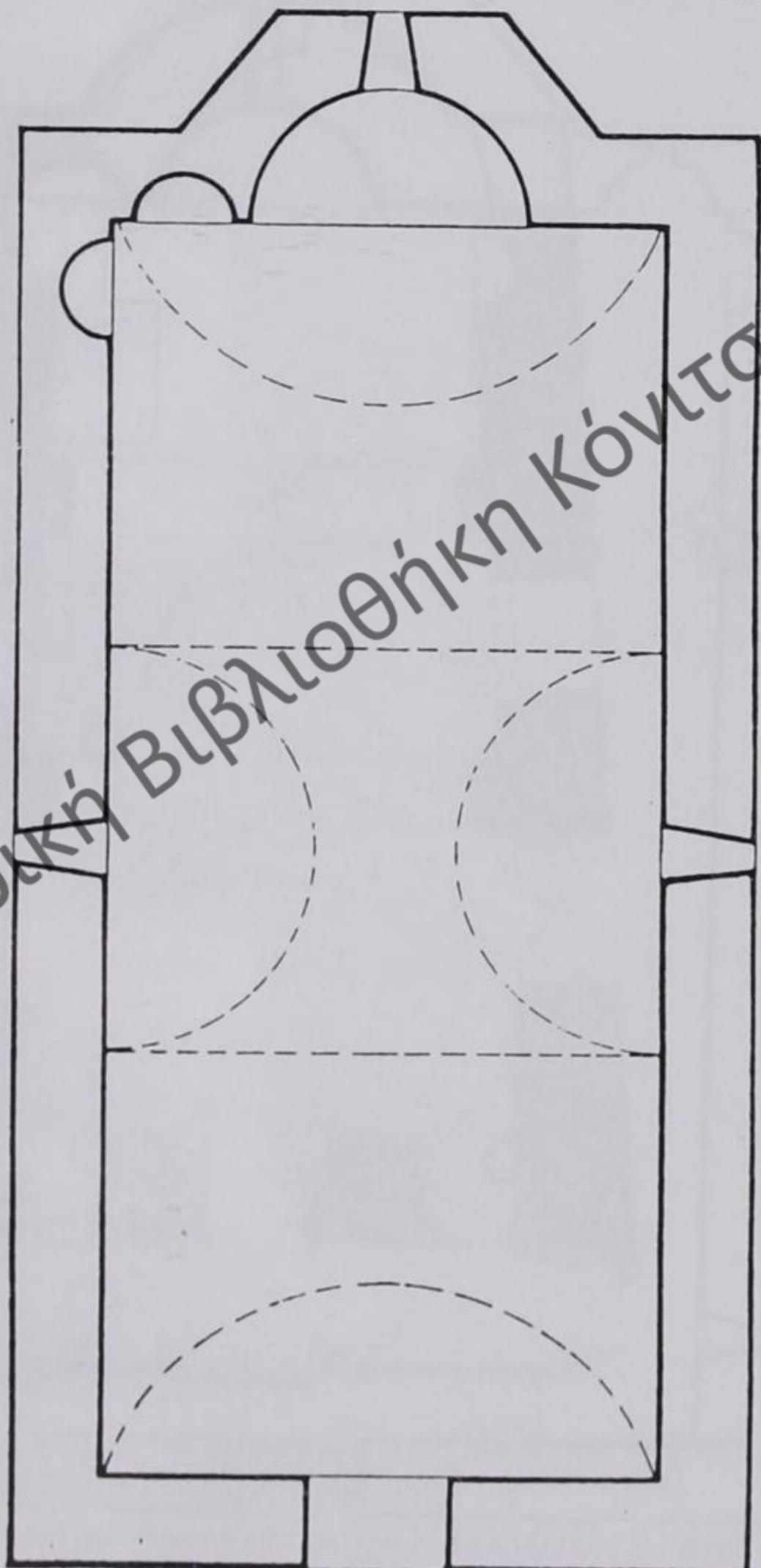
98) Πρбл. ὑποσ. 11.

99) ΣΟΥΛΗΣ, 91, ἀρ. 29. Πρбл. καὶ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, 54, καθὼς καὶ στὸν ΕΥΘΥΜΙΟΥ. Ἀπὸ τίς ίδιες πηγές μαθαίνουμε, δτι ἦταν μετόχι τῆς Μ. Μεταμορφώσεως καὶ δτι τὰ κελιά χτίστηκαν τὸ 1871. 'Ο ΕΥΘΥΜΙΟΥ ἀναφέρει καὶ χειρόγραφα, ποὺ σήμερα ἀγνοεῖται ἡ τύχη τους.

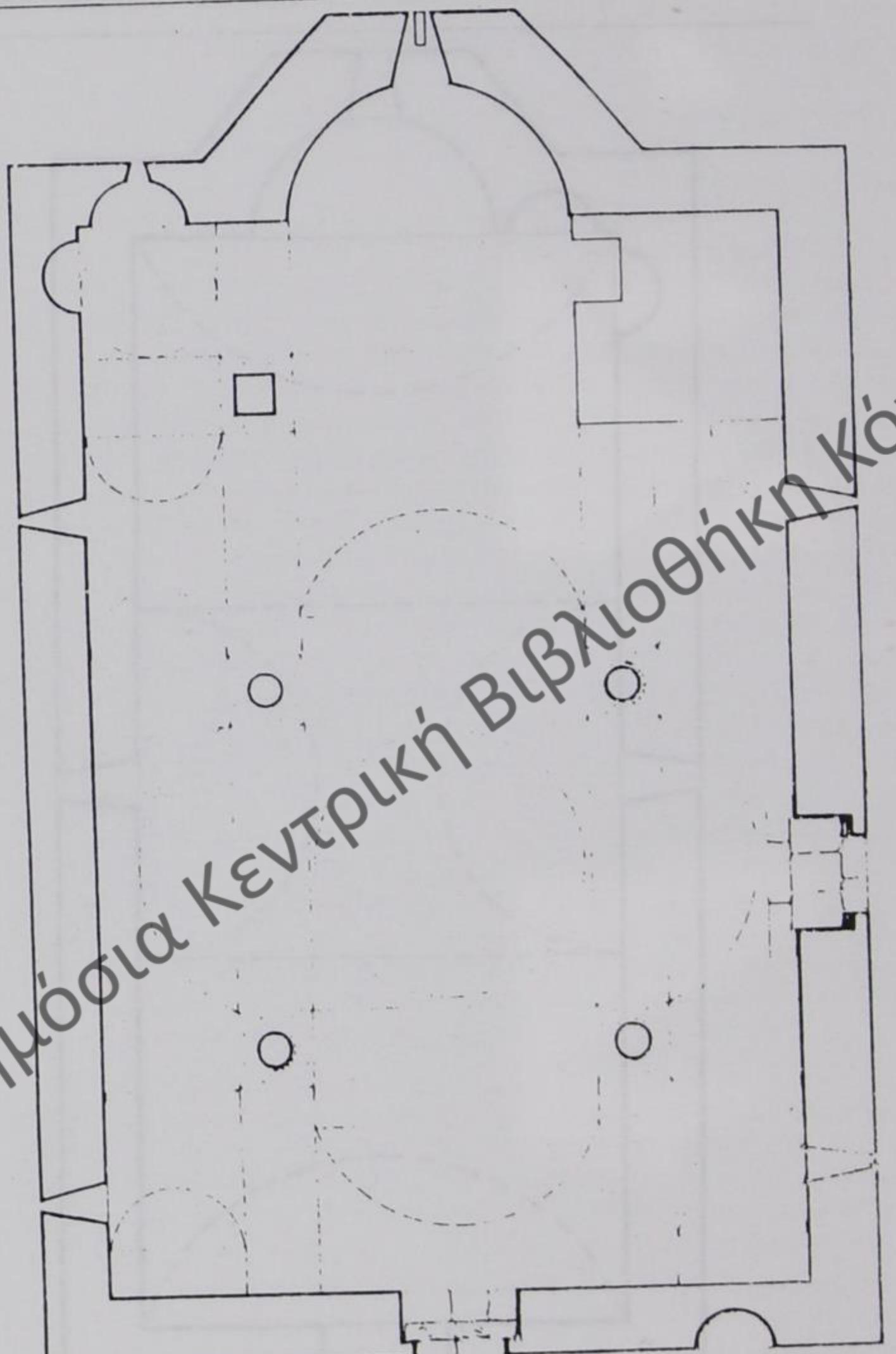
100) Σπῆθι ἐπιγραφή ἔχει ἐκπέσει —ἐὰν ὑπῆρχε— καὶ τὸ ὄνομα τῆς ἔδρας τοῦ ἐπισκόπου. Γιὰ πίς γύρω ἐπισκοπές δλ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, 24, 31, 37.

101) ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, 31.

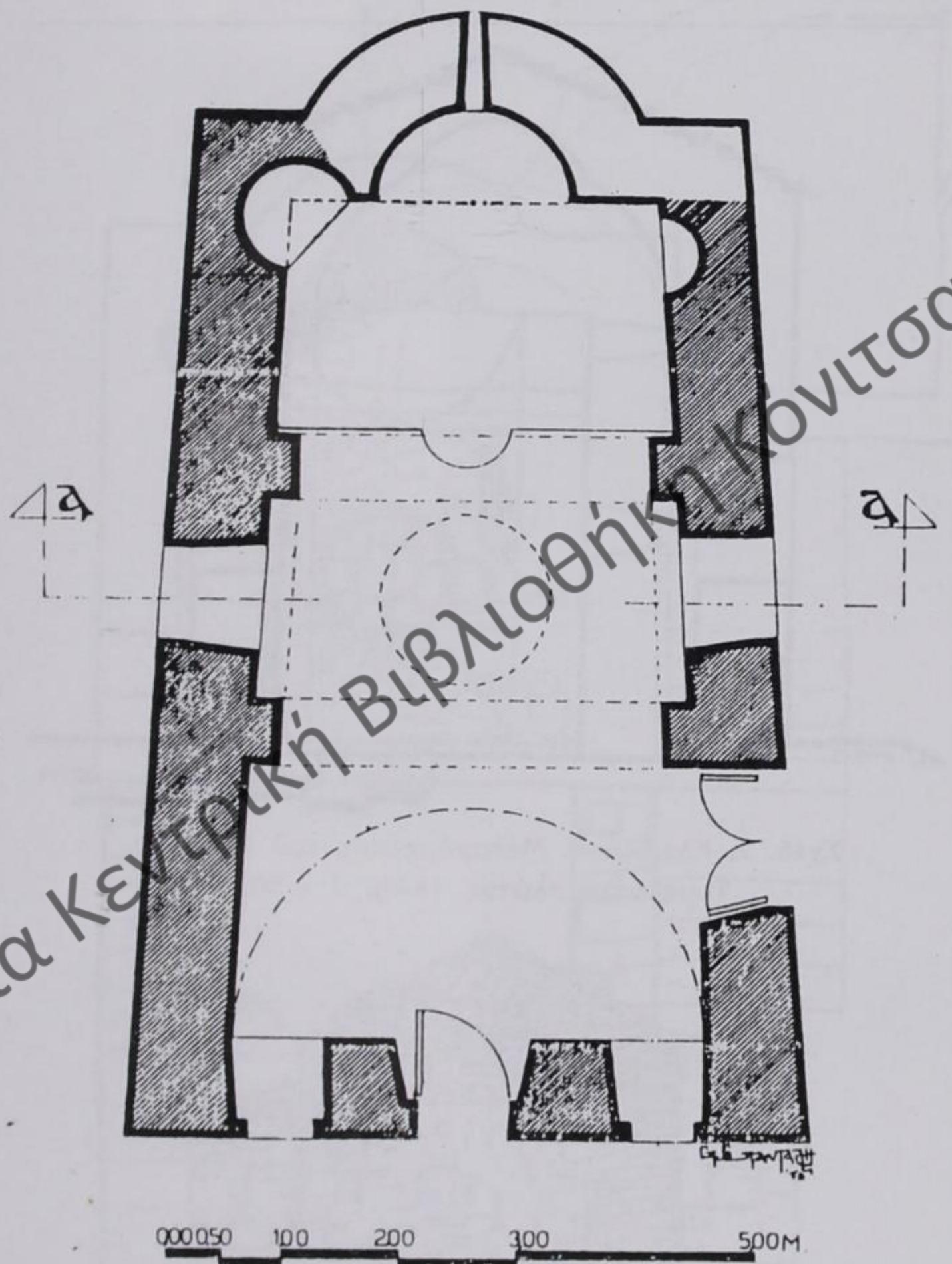
Επικόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κοντσαρά

Σχέδ. 4. Κλειδωνιά. "Άγιος Αθανάσιος. Κάτοψη. (Κλ. 1 : 5)

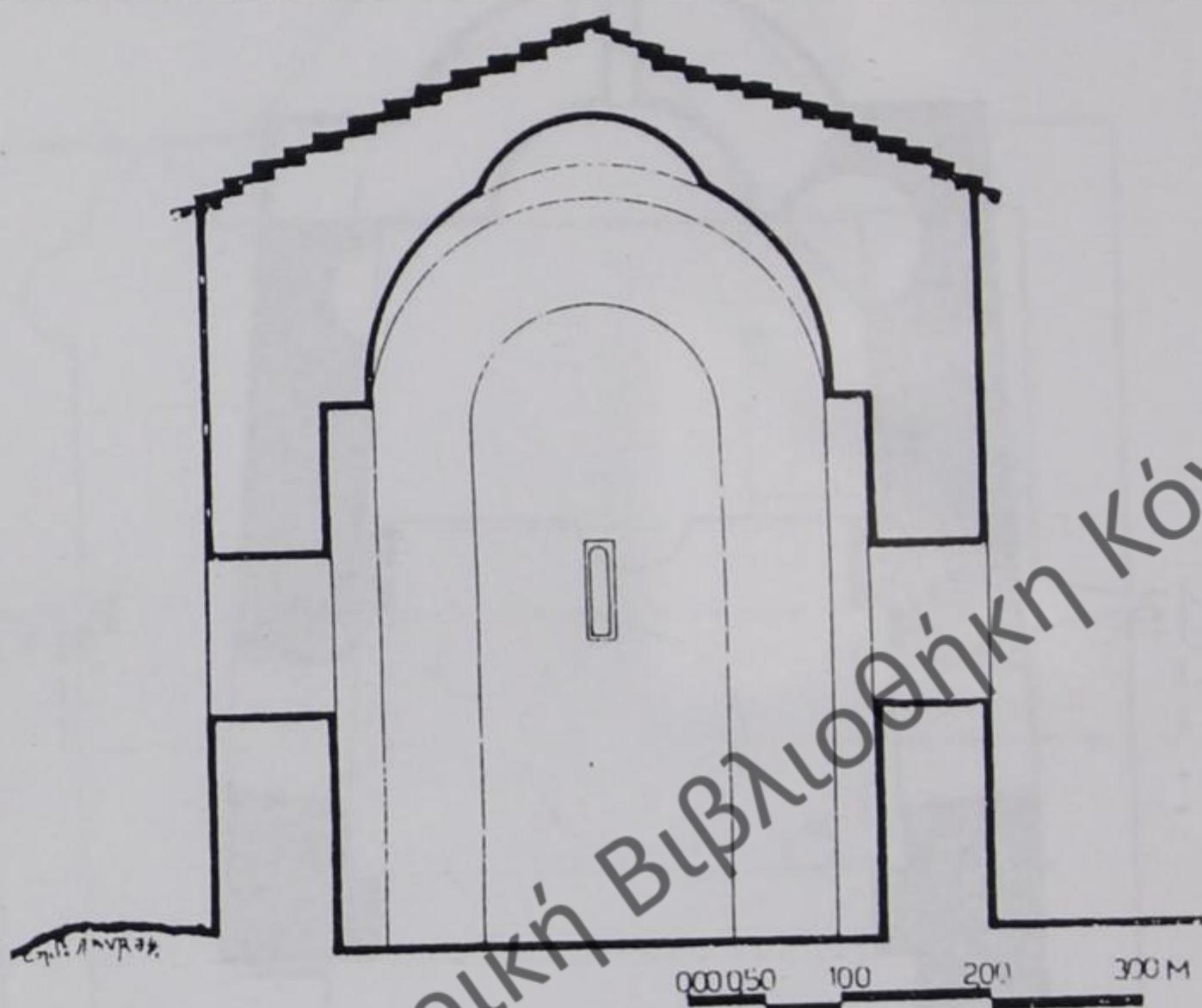

Σχέδ. 5. Κλειδωνιά. "Άγιος Νικόλαος. Κάτοψη. (Κλ. 1:50)

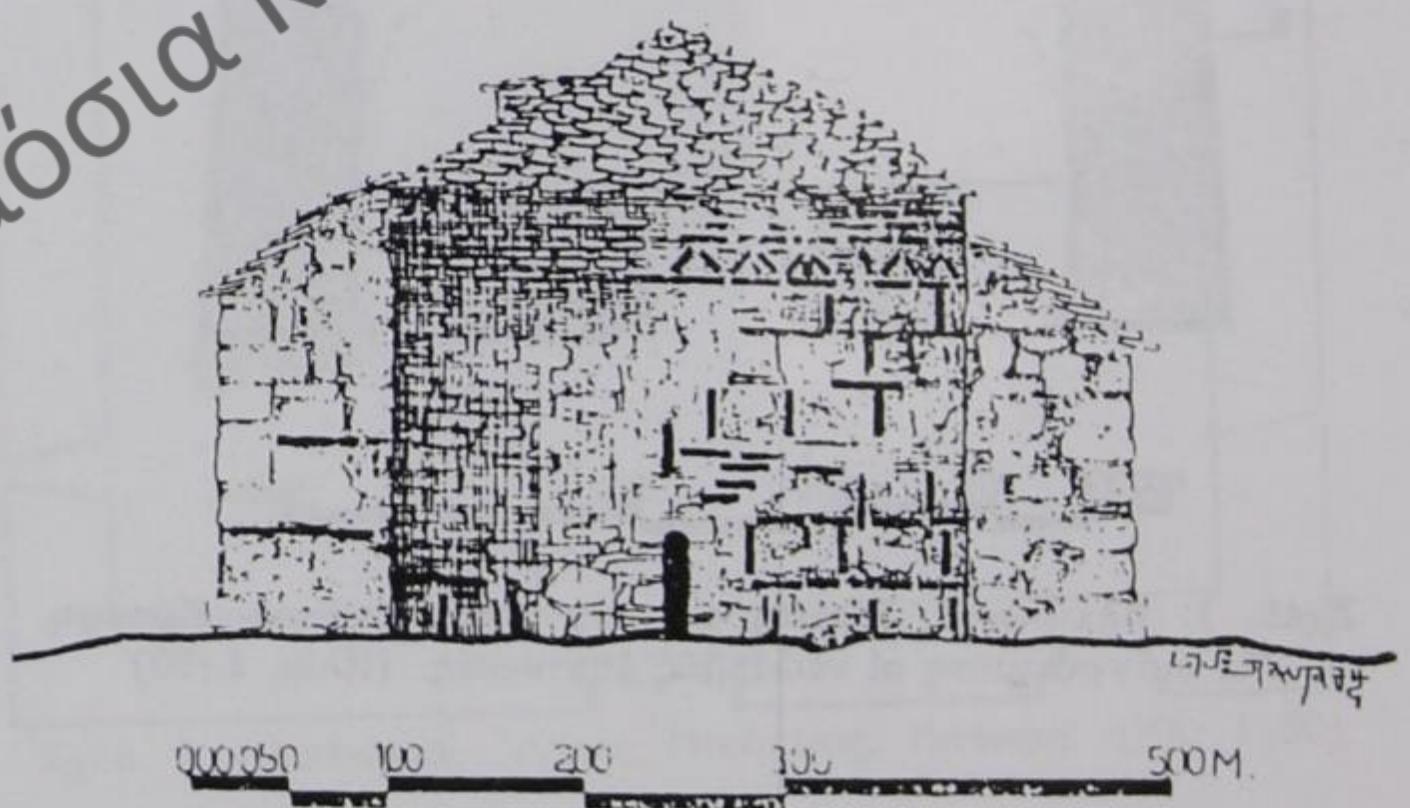

Σχέδ. 1. Κλειδωνιά. Μεταμόρφωσις τοῦ Σωτῆρος. Κάτοψη.
Μὲ διαγράμμιση οἱ νεώτερες ἐπισκευές. (Κλίμ. 1:50)

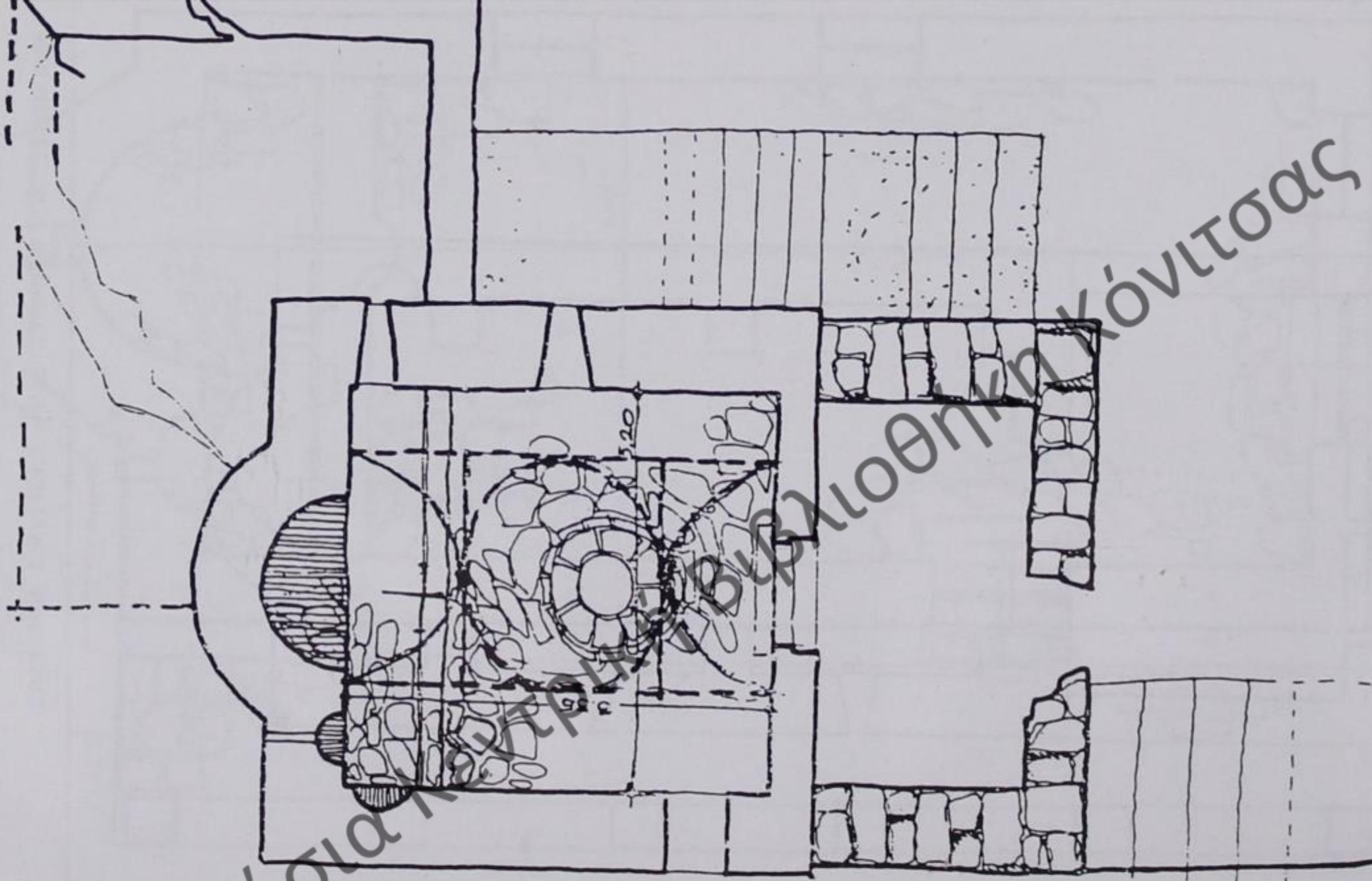
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΣΤΗΝ ΚΛΕΙΔΩΝΙΑ ΚΟΝΙΤΣΗΣ

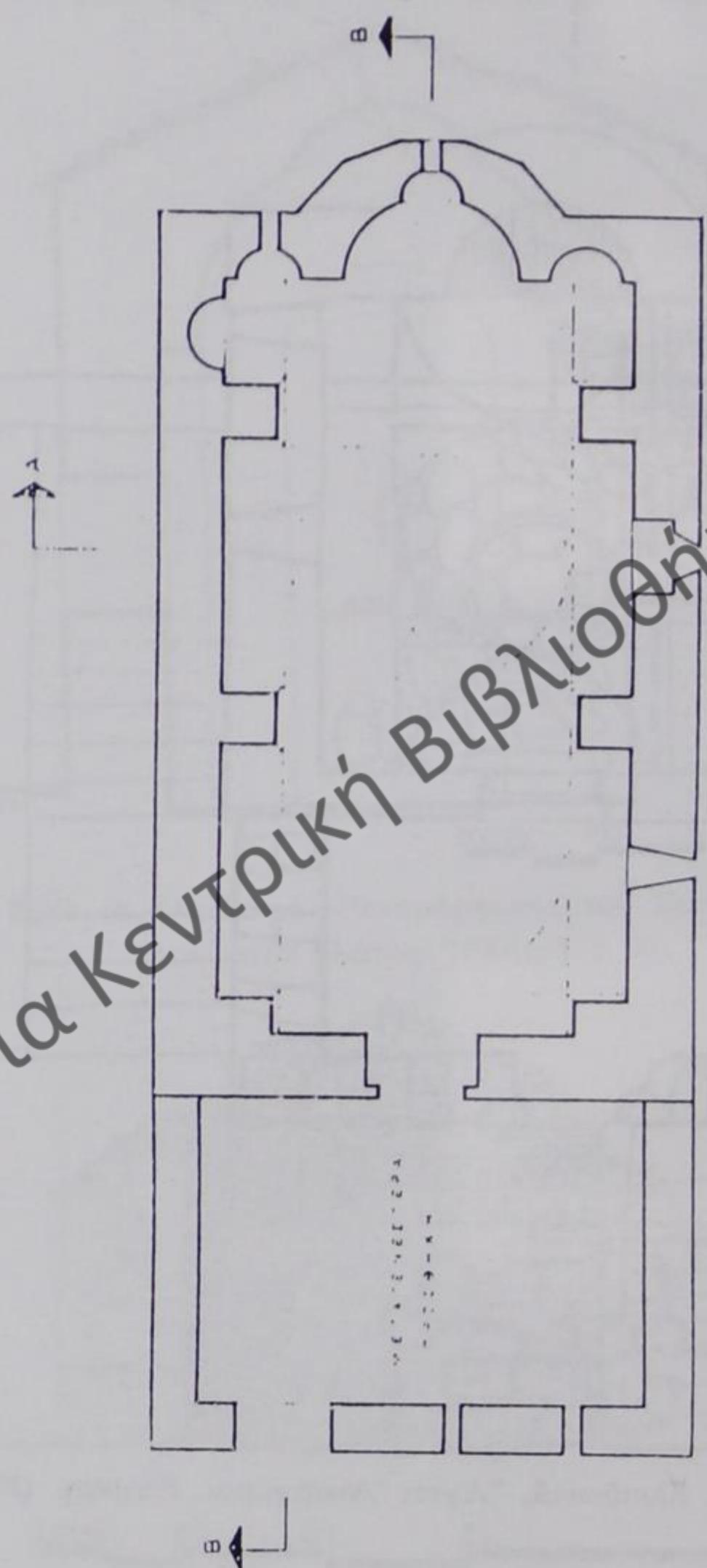
Σχέδ. 2. Κλειδωνιά. Μεταμόρφωσις τοῦ Σωτῆρος.
Τομή κατὰ πλάτος. (Κλίμ. 1 : 50)

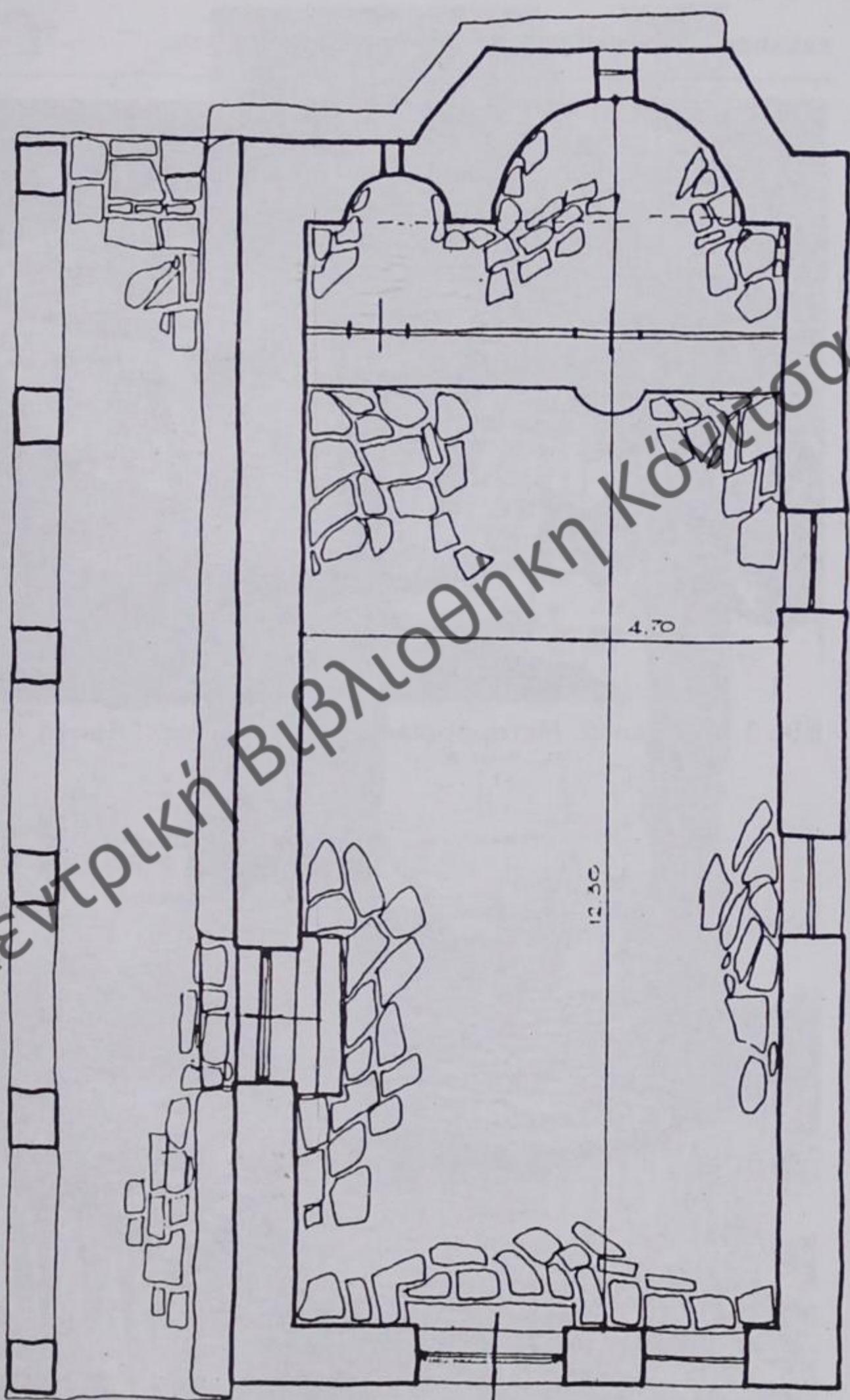
Σχέδ. 3. Κλειδωνιά. Μεταμόρφωσις τοῦ Σωτῆρος.
"Οψη ἀνατολικῆς πλευρᾶς (ἀψίδας). (Κλ. 1 : 50)

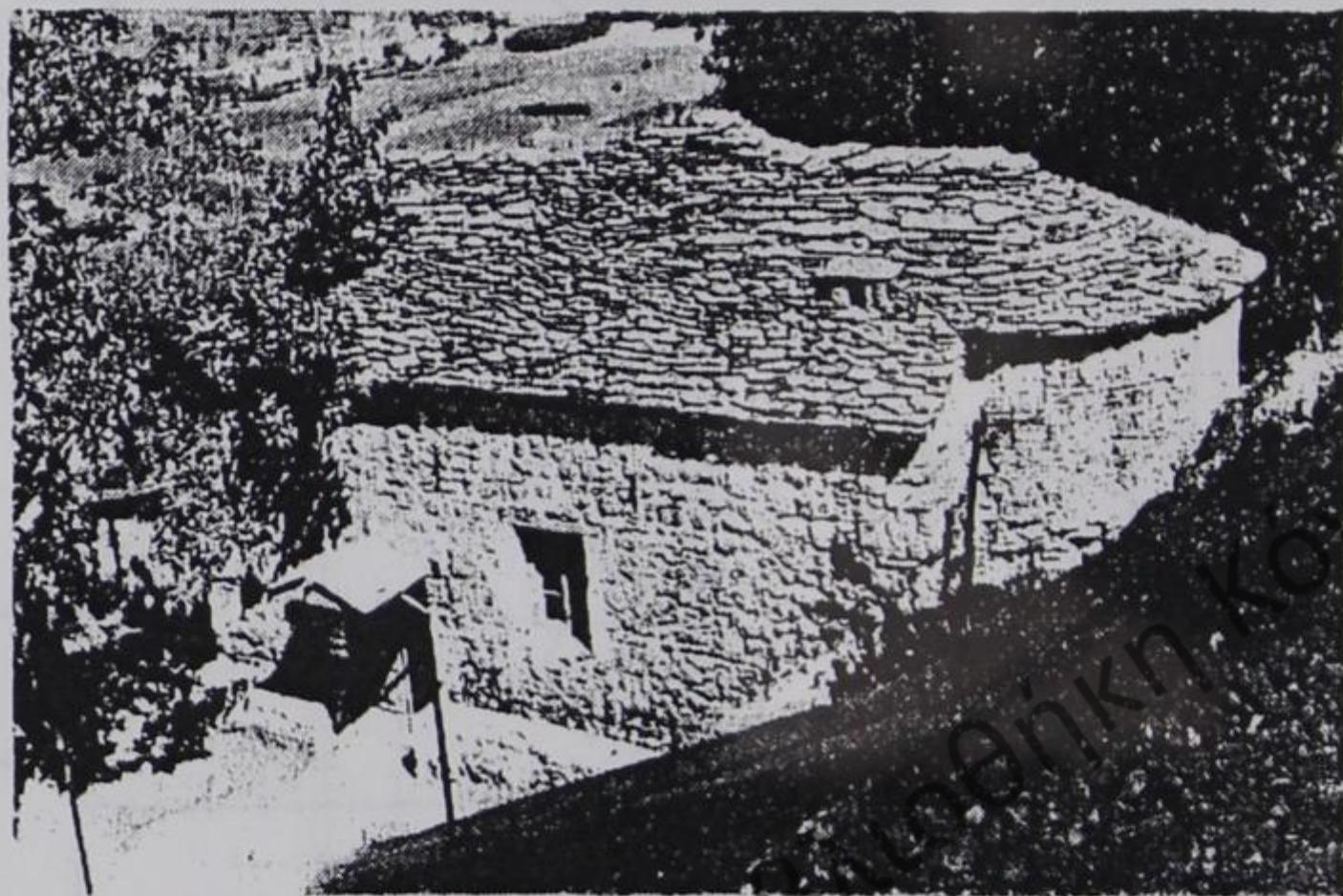
Σχέδ. 6. Κλειδωνιά. "Άγιοι Ανάργυροι. Κάτοψη. (Κλ. 1 : 50)

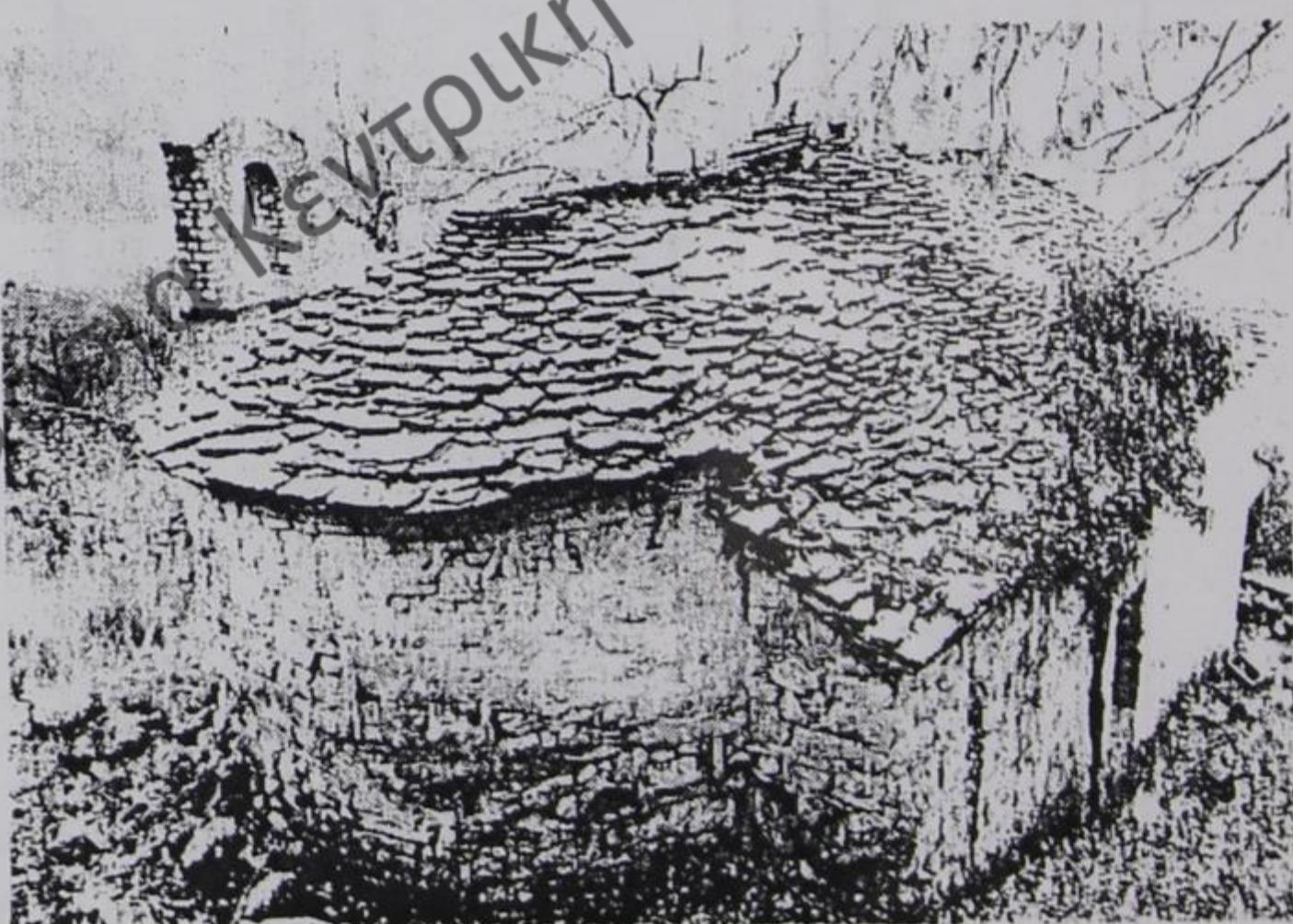
Σχέδ. 7. Κλειδωνιά. "Άγιοι Απόστολοι". Κάτοιψη. (Κλ. 1:50)

Σχέδ. 8. Κλειδωνιά. Κοίμησις Θεοτόκου. Κάτοψη. (Κλ. 1:50)

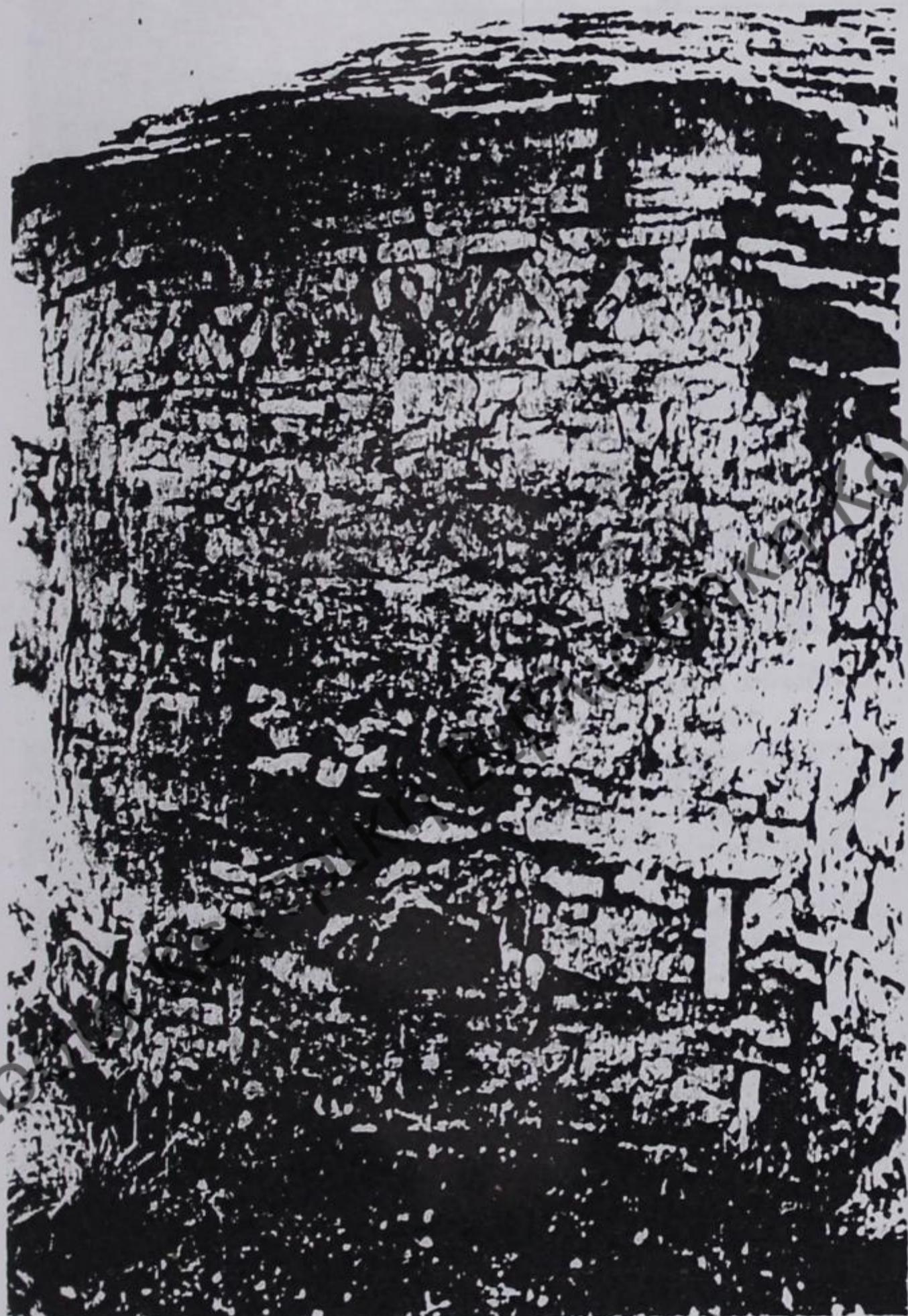
Εικ. 1. Κλειδωνιά. Μεταμόρφωσις τοῦ Σωτῆρος. "Αποψη ἀπὸ ΝΑ.

Εικ. 2. Κλειδωνιά. Μεταμόρφωσις τοῦ Σωτῆρος. "Αποψη ἀπὸ ΒΑ.

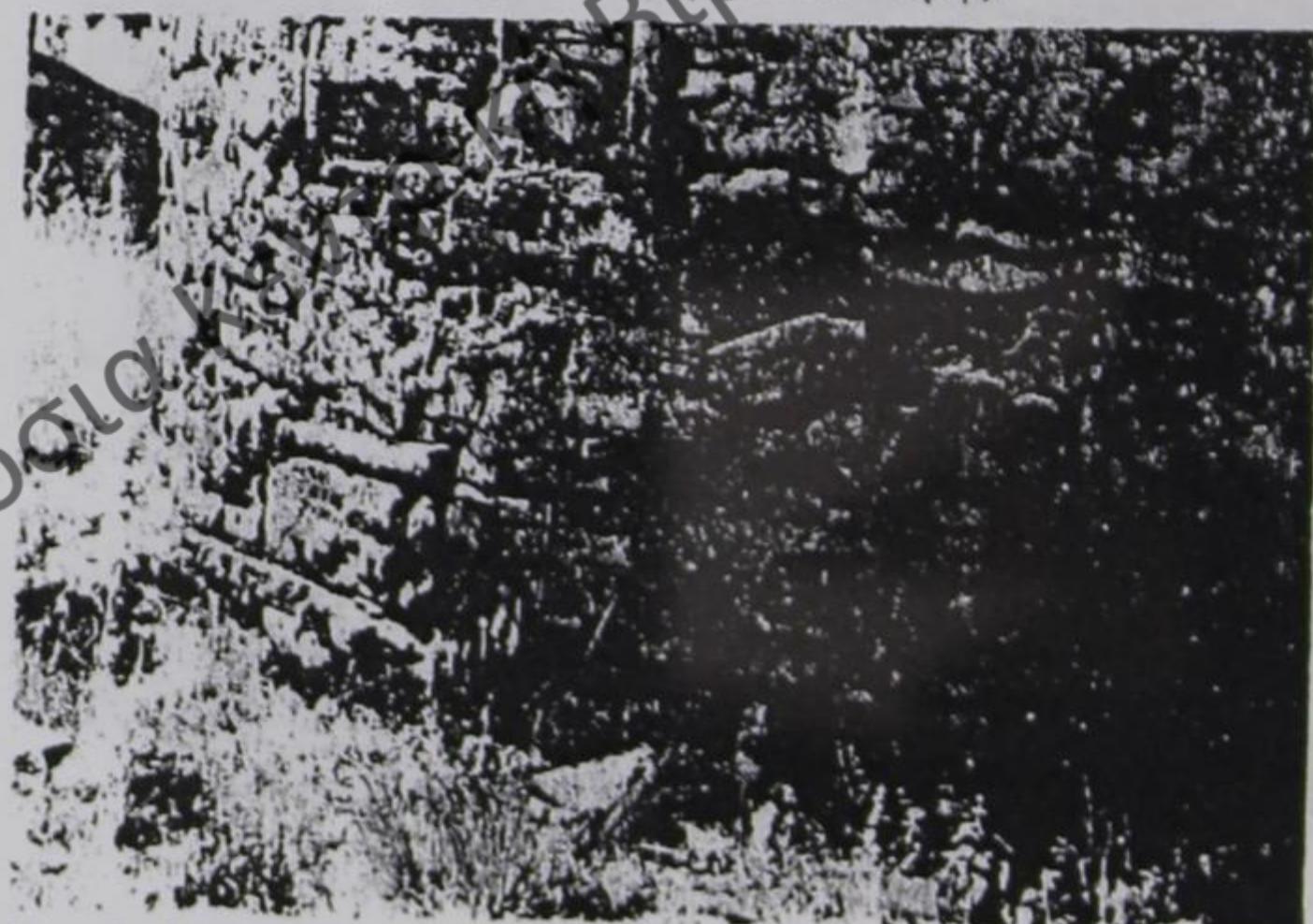
Εικ. 3. Κλειδωνιά. Μεταμόρφωσις του Σωτήρος.
Νότια πλευρά άψιδας.

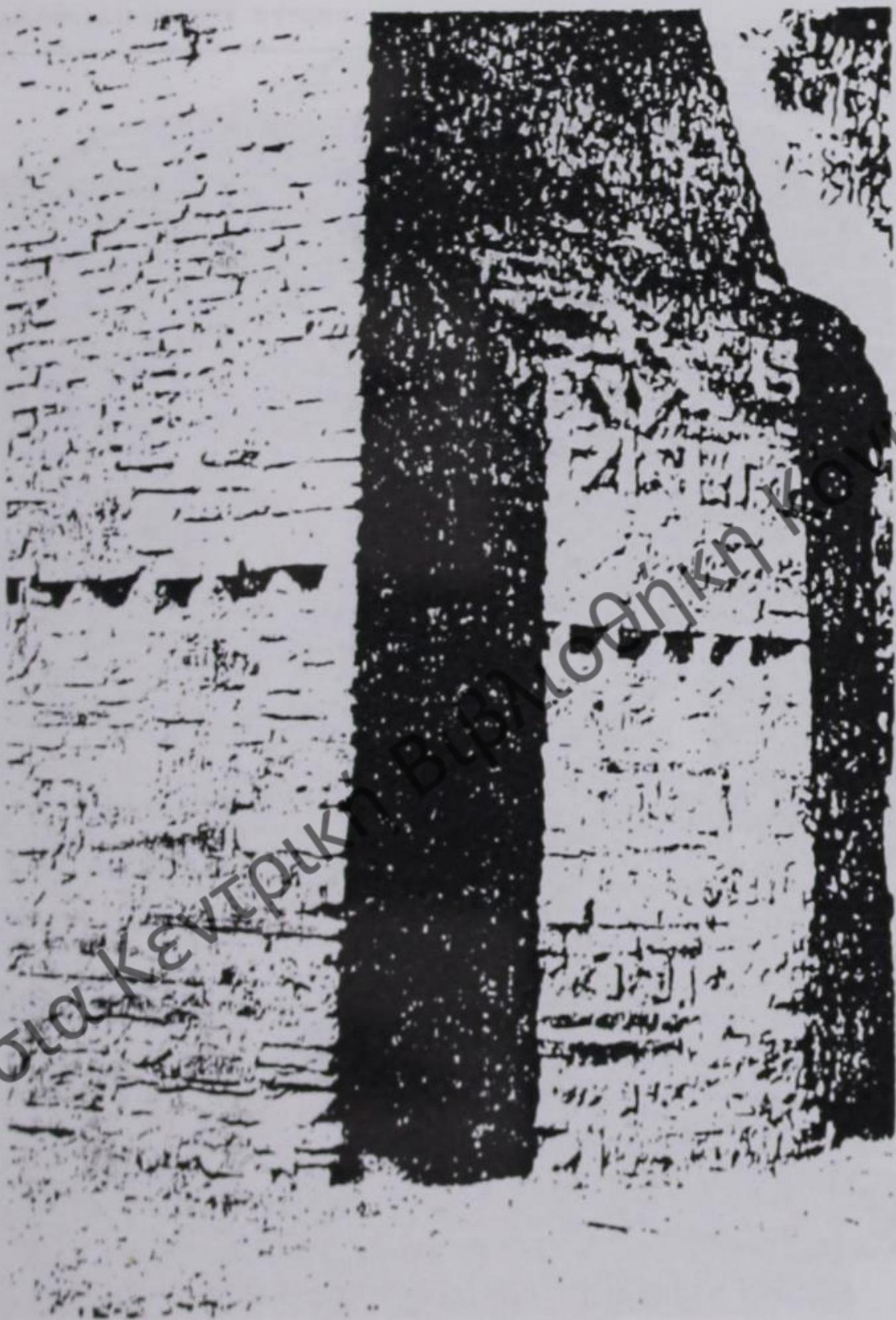
Εικ. 4. Κλειδωνιά. Μεταμόρφωσις τοῦ Σωτῆρος.
Βόρεια πλευρὰ ἀψίδας.

Εἰκ. 5. Κλειδωνιά. Μεταμόρφωσις τοῦ Σωτῆρος. Βόρεια πλευρά
άψιδας. Λεπτομέρεια άνωδομής.

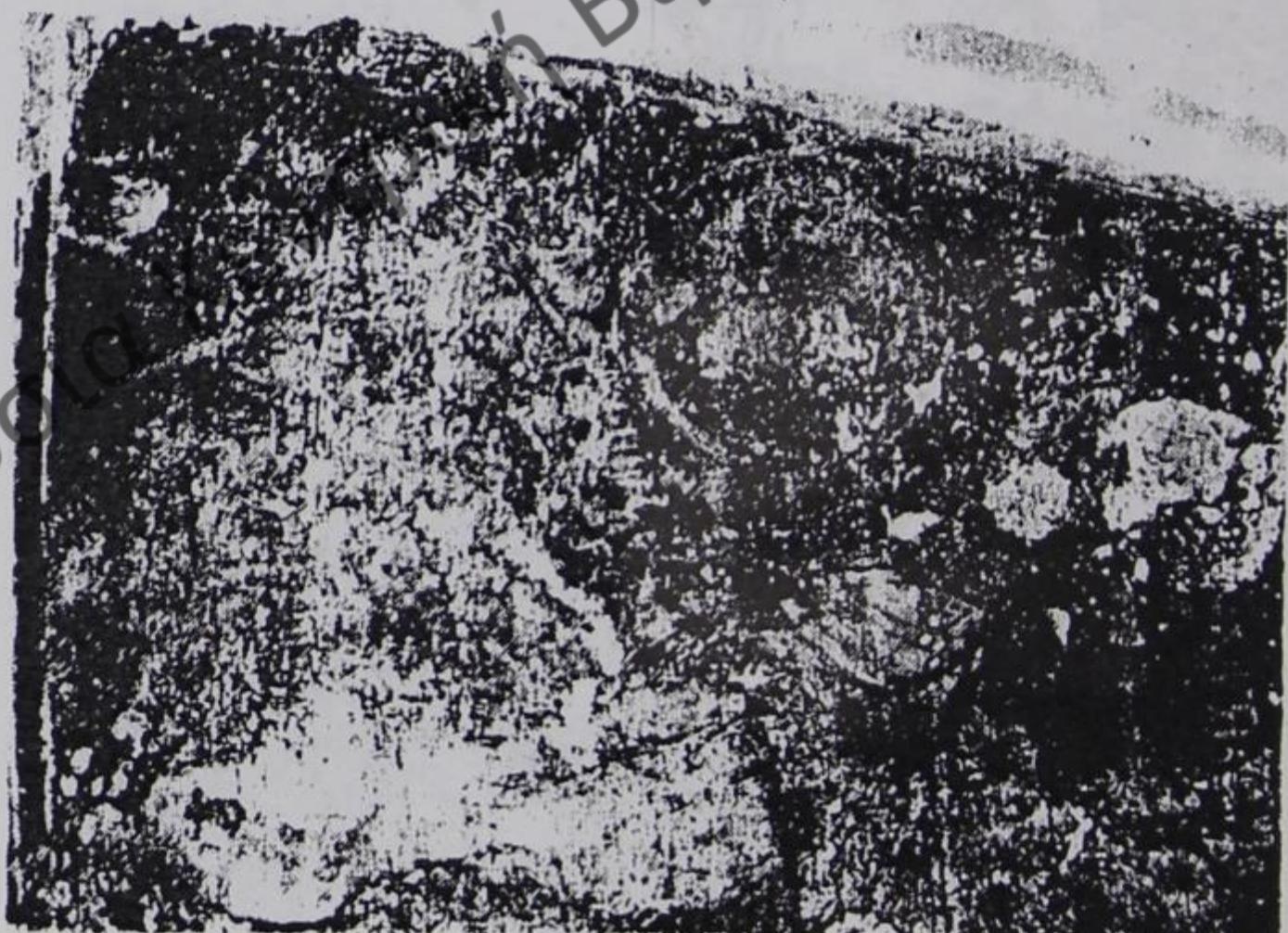
Εἰκ. 6. Κλειδωνιά. Μεταμόρφωσις τοῦ Σωτῆρος. Βόρεια πλευρά
άψιδας. Λεπτομέρεια κάτω μερῶν της.

Εικ. 7. Κόνιτσα. Κόκκινη Πλατεία. Νότια πλευρά δρόμου.

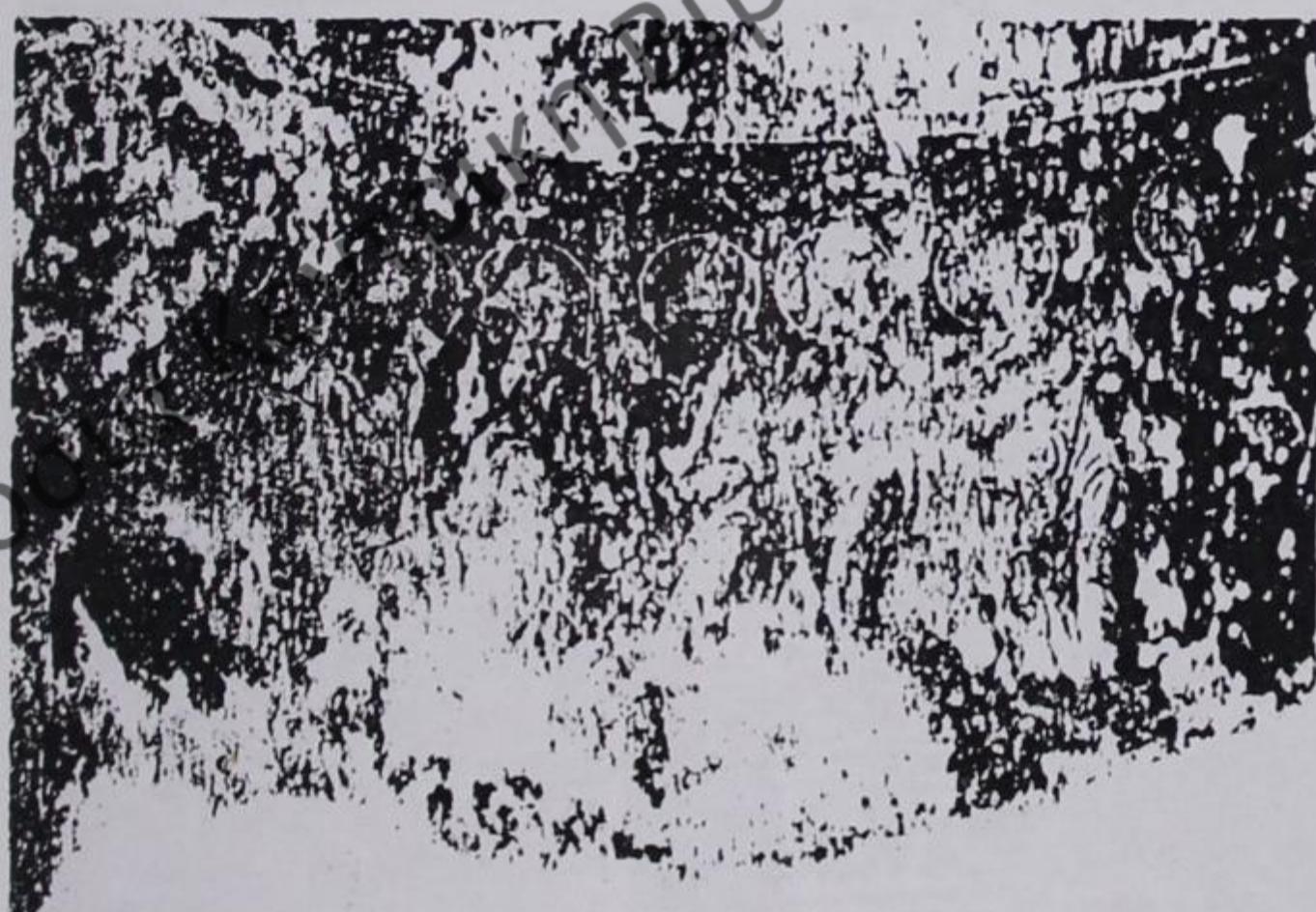
Εἰκ. 8. Κλειδωνιά. Μεταμόρφωσις τοῦ Σωτῆρος. 'Αψίδα 'Ι. Βήματος. Πλατυτέρα.

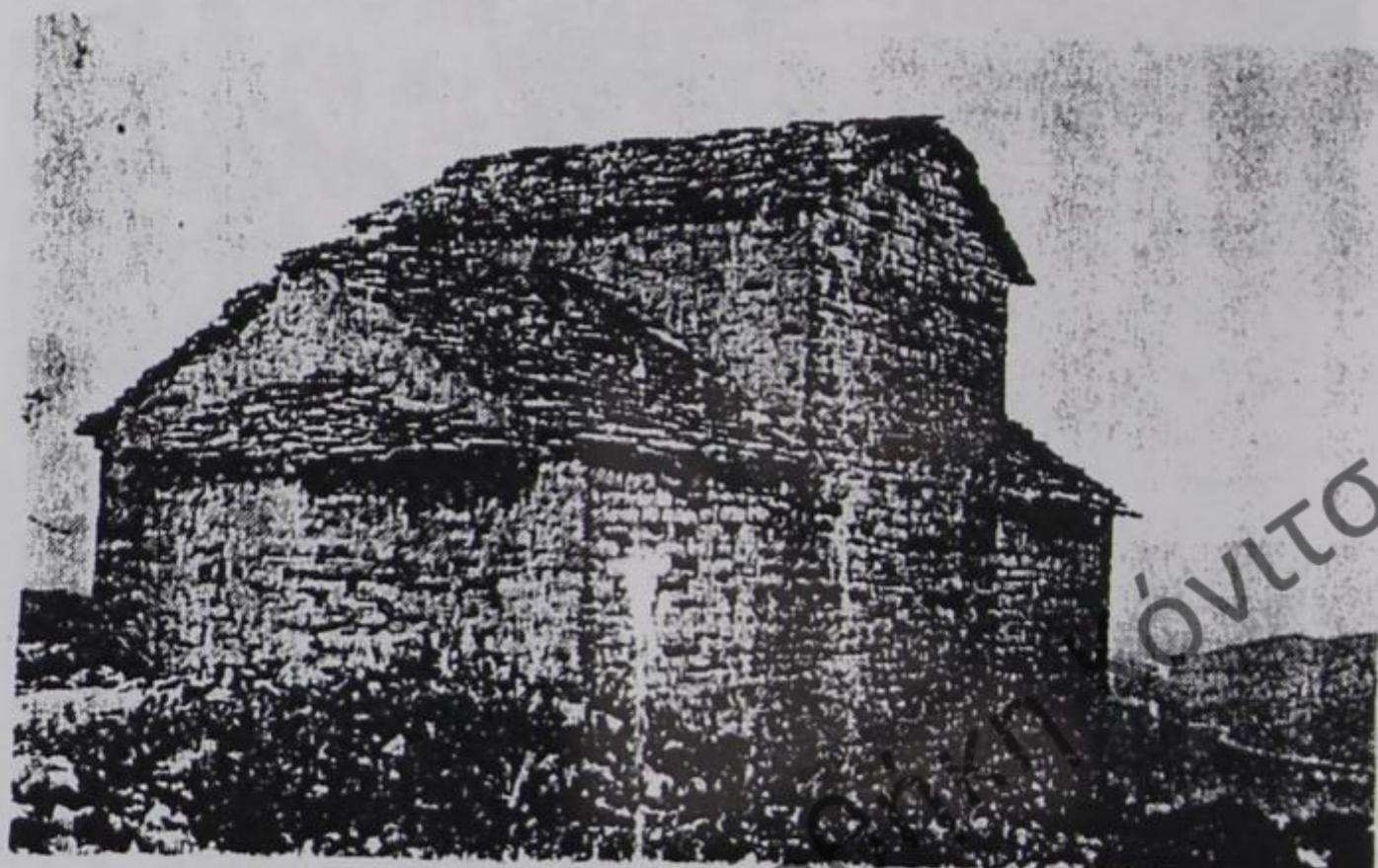
Εἰκ. 9. Κλειδωνιά. Μεταμόρφωσις τοῦ Σωτῆρος. Λεπτομέρεια τοῦ πίν. 8.

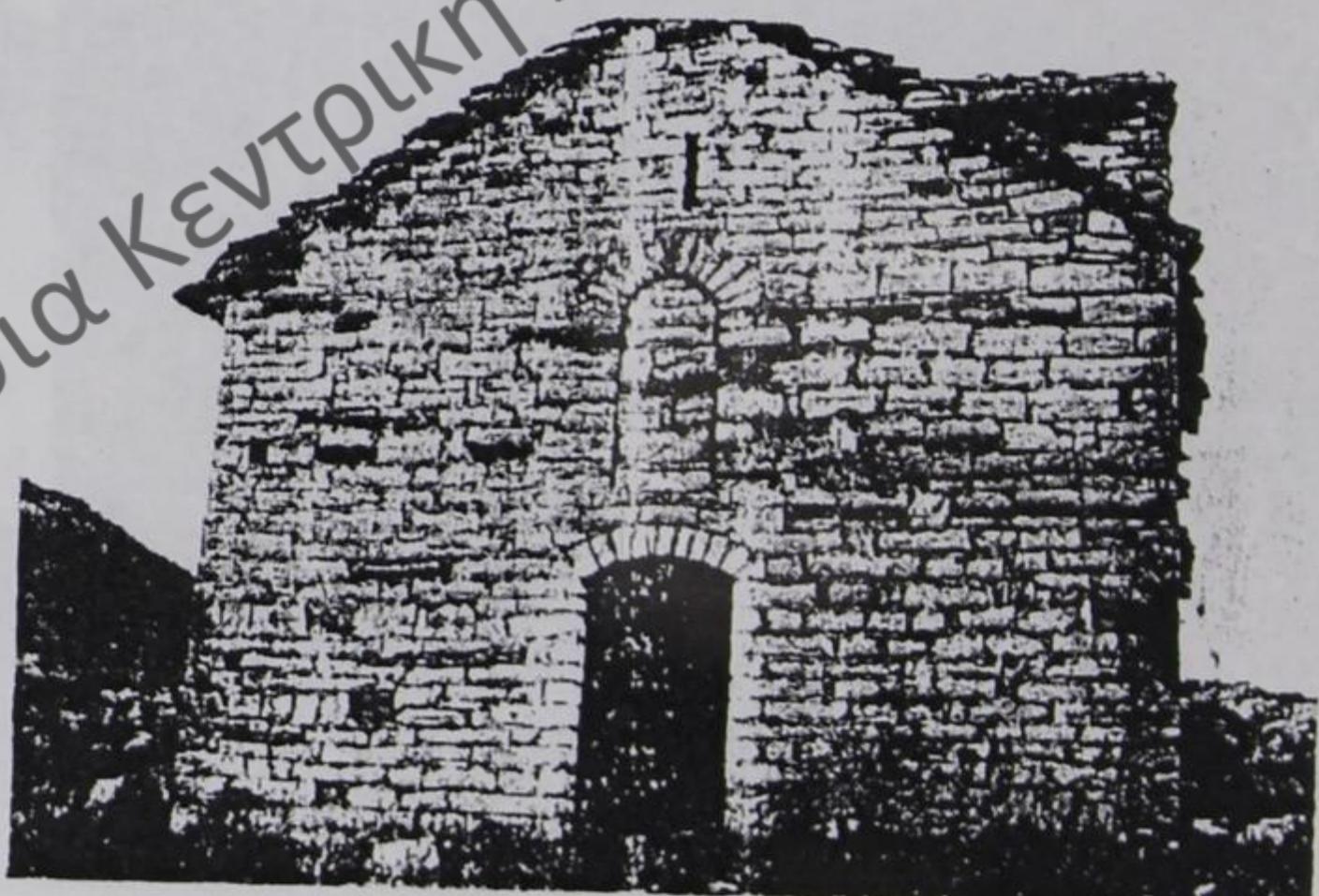
Εικ. 10. Κλειδωνιά. Μεταμόρφωσις τοῦ Σωτῆρος. Η Κονυμά τῶν Λποστόλων (ή Μετάνοη).

Εικ. 11. Κλειδωνιά. Μεταμόρφωσις τοῦ Σωτῆρος. Η Κονυμά τῶν Λποστόλων (ή Μετάληψη).

Εἰκ. 12. Κλειδωνιά. "Άγιος Ἀθανάσιος. "Αποψη ἀπὸ ΒΑ.

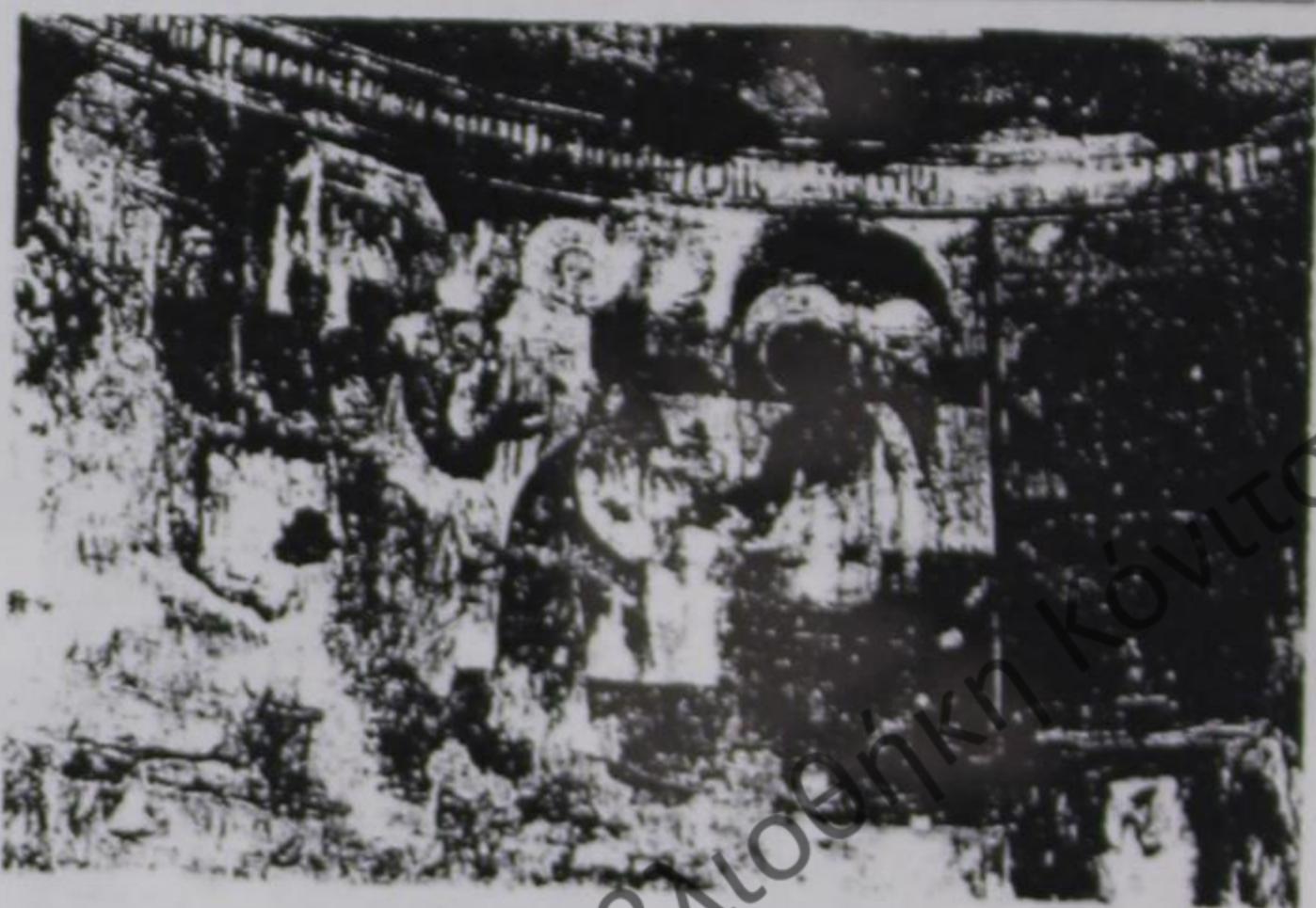
Εἰκ. 13. Κλειδωνιά. "Άγιος Ἀθανάσιος. Δυτική πλευρά.

Εικ. 14. Κλειδωνιά. "Άγιος Αθανάσιος. Η κτιτορική πιναράφη.

Εικ. 15. Κλειδωνιά. "Άγιος Αθανάσιος. Άριδα Τ. Βίριστος: Θεοτόκος Πλατυύρι

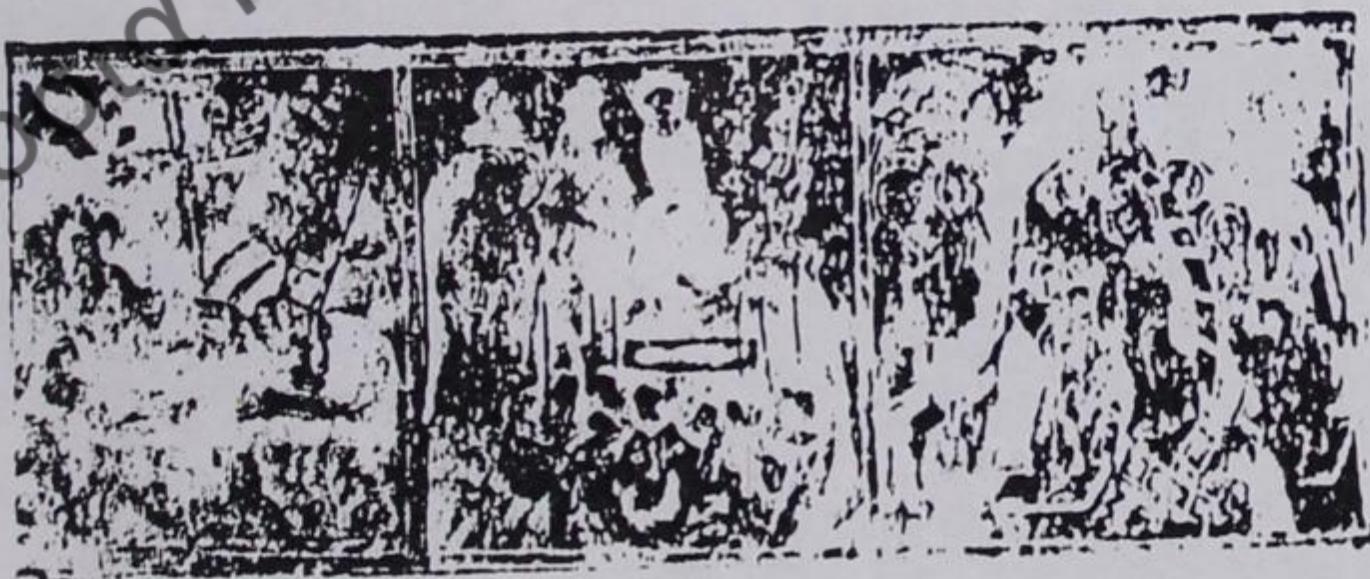
Εἰκ. 16. Κλειδωνιά. "Άγιος" Αθανάσιος. Άφιδα 'Ι. Βήματος:
Ἡ Κοινωνία τῶν Αποστόλων (ἡ Μετάδοση)

Εἰκ. 17. Κλειδωνιά. "Άγιος" Αθανάσιος. Καμάρα 'Ι. Βήματος:
Ἡ Ἀνάληψη καὶ ἡ Θεῖα Λειτουργία (λεπτ.)

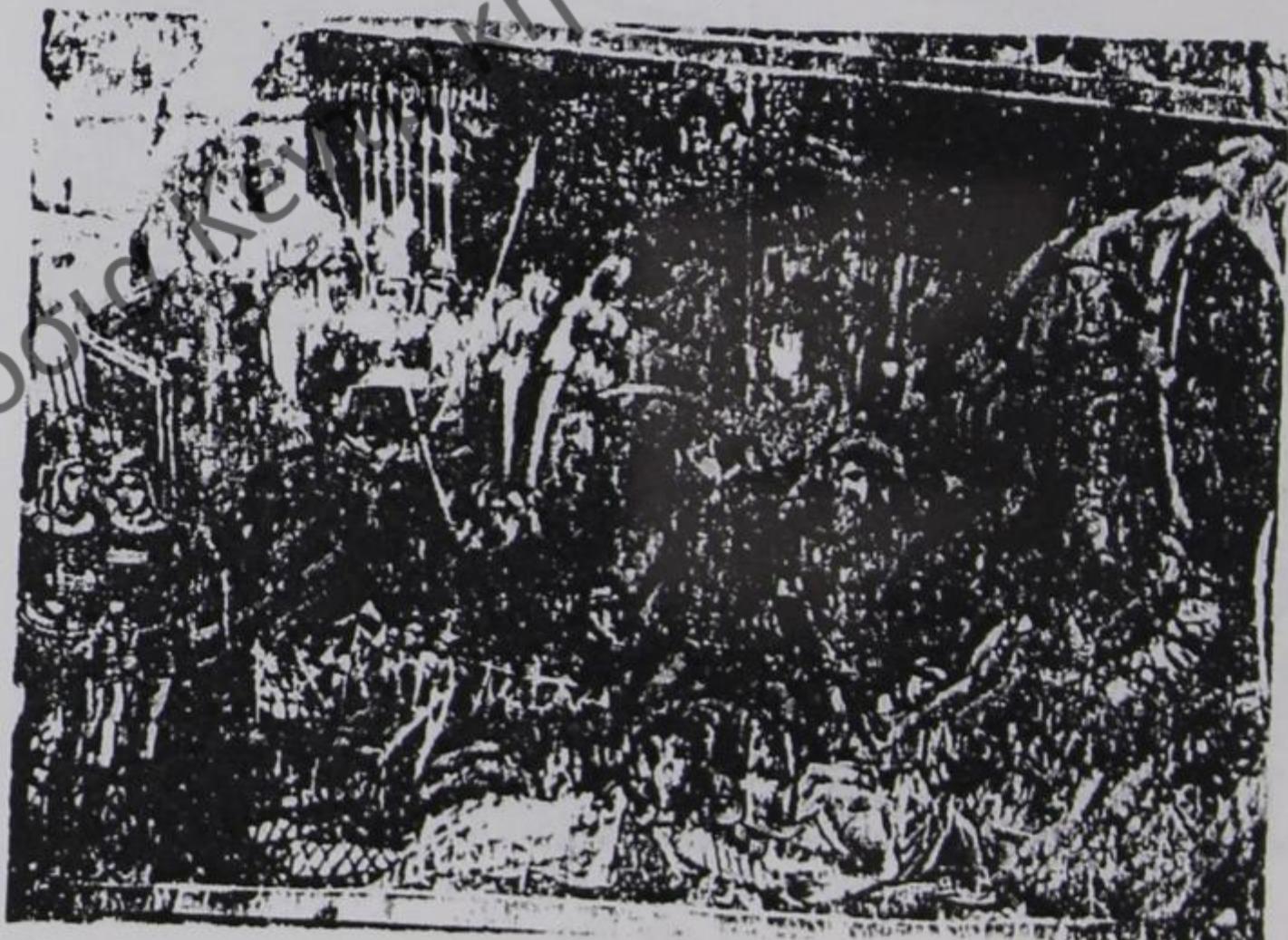
Εικ. 18. Κλειδωνιά. "Άγιος Αθανάσιος. Καιράρα Ι. Βίριτος: Η Ανάληψη κατ' ή Θεία Δείπνου Λειτουργία (λεπτ.)

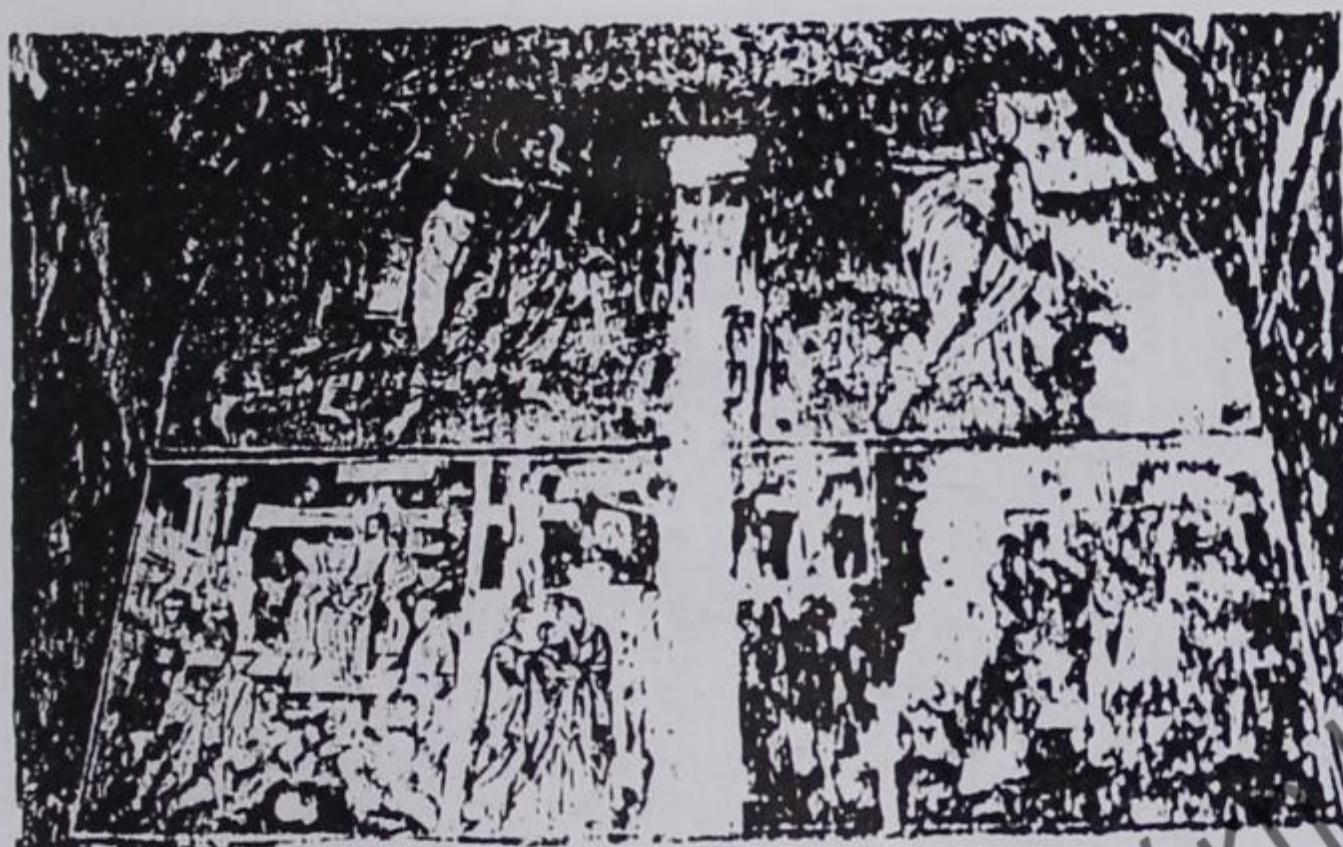
Εικ. 19. Κλειδωνιά. "Άγιος Αθανάσιος. Καιράρα Ι. Βίριτος: Ο Επιτάφιος Θρήνος, Ο Λιθος. Η εἰς Άνοι Κύθοντος.

Εἰκ. 20. Κλειδωνιά. "Άγιος Αθανάσιος. Βόρειος τοίχος ναού:
Η Ἅγια Τριάδα.

Εἰκ. 21. Κλειδωνιά. "Άγιος Αθανάσιος. Βόρειος τοίχος ναού:
Η Βρεφοκτονία.

Εικ. 22. Κλειδωνιά. "Άγιος Αθανάσιος. Βόρτιος τοπεύεται γύρω
σιας καμάρας: Η άναβση από οιωνό, ή Σταύρωση ή Άποικη
θήλωση, Προφῆτες.

Εικ. 23. Κλειδωνιά. "Άγιος Αθανάσιος. Έγκάραυτο καράρι:
Χριστός Παντοκράτορας.

Εικ. 24. Κλειδωνιά. "Άγιος Αθανάσιος. Δυτ. μέτωπο έγκαρσιας καμάρας.

Εικ. 25. Κλειδωνιά. "Άγιος Αθανάσιος. Δυτική καμάρα: «Πᾶσα πνοή» (λεπτ.).

Εικ. 26. Κλειδωνιά. "Άγιος Αθανάσιος. Δυτική καμάρα: Ηάσα πνοή· (λεπτ.)

Εικ. 27. Κλειδωνιά. "Άγιος Αθανάσιος. Δυτική καμάρα: Ηάσα πνοή· (λεπτ.)

Εικ. 28. Κλειδωνιά. "Άγιος Αθανάσιος. Δυτική καμάρα: «Πᾶσα πνοή» (λεπτ.)

Εἰκ. 29. Κλειδωνιά. "Αγιος Αθανάσιος. Βόρειος τοίχος ναοῦ:
"Αγιοι δλδούμοι ~~βέ~~ στηθάρια.

Εικ. 30. Κλειδωνιά. "Άγ. Ἀθανάσιος. Εἰκόνα Ἀγ. Ἀθανασίου(;)".

Εἰκ. 31. Κλειδωνιά. "Άγιος Νικόλαος. "Αποψη από ΝΔ.

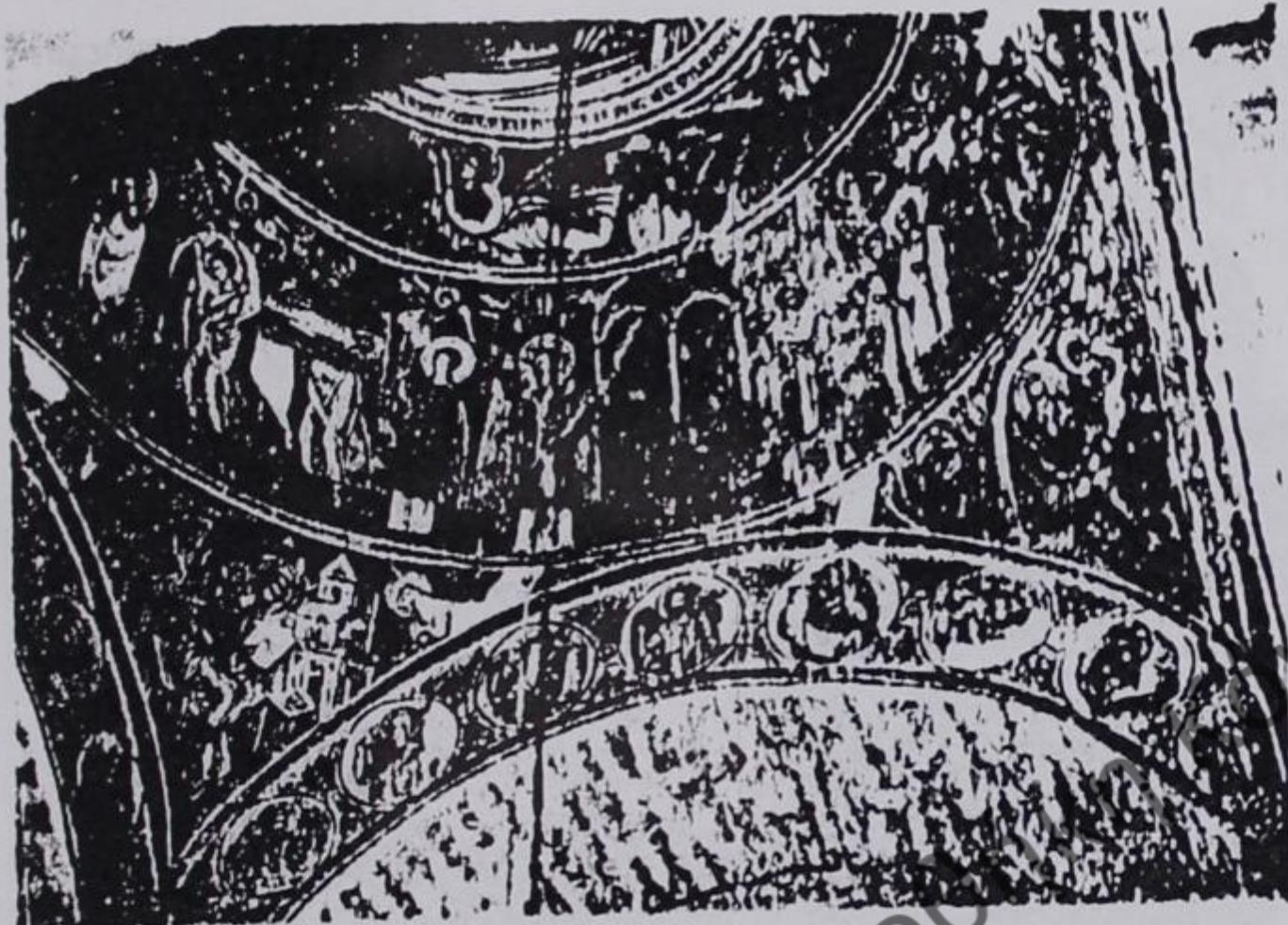
Εἰκ. 32. Κλειδωνιά. "Άγ. Νικόλαος. Ο τρούλος του ναού από ΝΑ.

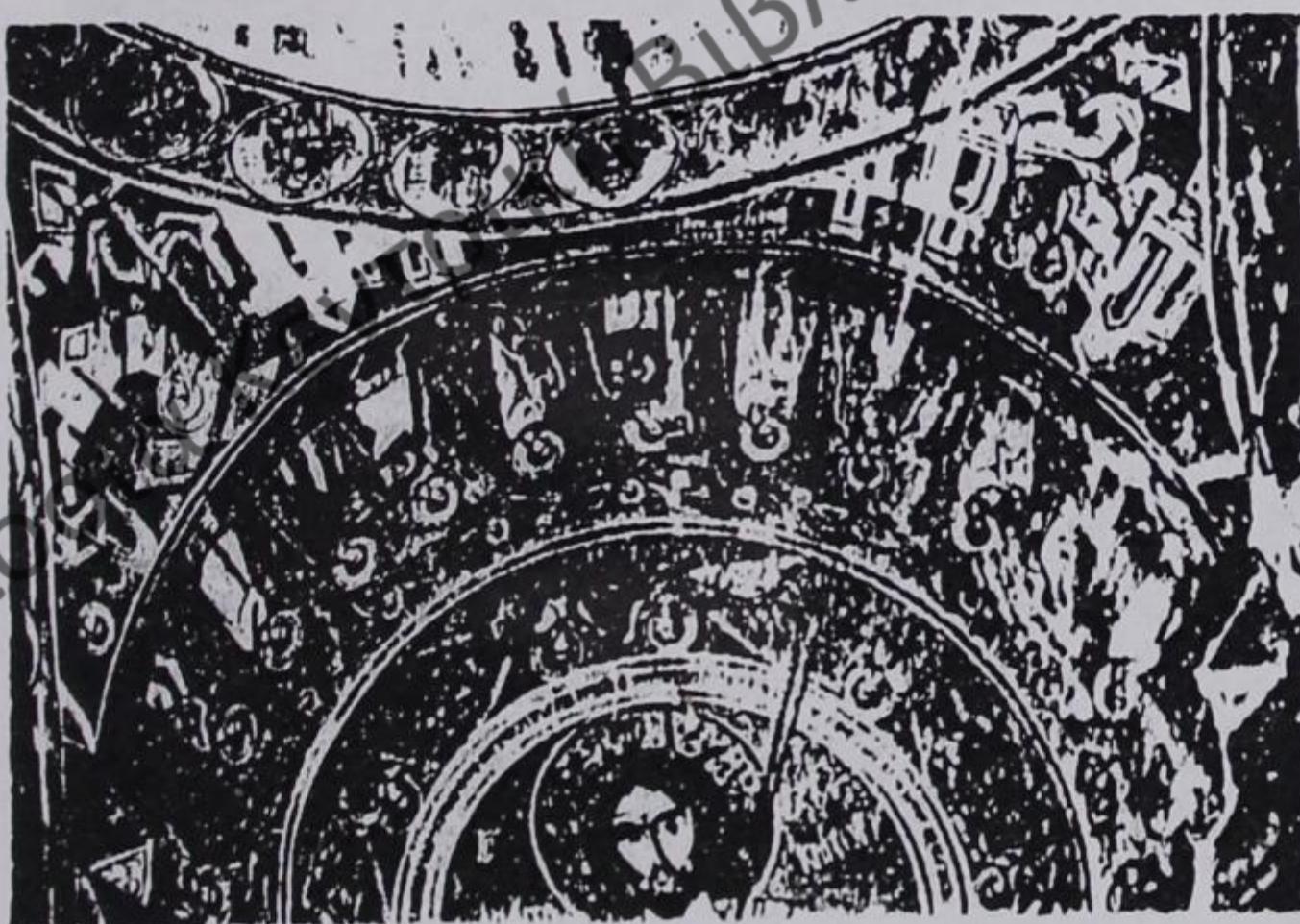
Εικ. 33. Κλειδωνιά. "Άγ. Νικόλαος. Το κεντρικό κλίτος από Δ.

Εἰκ. 34. Κλειδωνιά. "Άγ. Νικόλαος. Τοιχογραφίες τρούλου (λεπτ.)

Εικ. 35. Κλειδωνιά. "Άγ. Νικόλαος. Τοιχογραφίες τρούλου (λεπτ.)

Εικ. 36. Κλειδωνιά. "Άγ. Νικόλαος. Τοιχογραφίες τρούλου (λεπτ.)

Μητένα θέμα γνώσης μεταβολής στην ανθρώπινη γνώση

Εικ. 38. Κλειδωνιά. "Άγ. Νικόλαος. Εικόνα Θεοτόκου 'Οδηγήτριος".

Εικ. 39. Κλειδωνιά. "Άγ. Νικόλαος. Εικόνα Χριστοῦ.

Εικ. 40. Κλειδωνιά. "Άγιος Νικόλαος. Εικόνα Άγιου Νικολάου.

Εἰκ. 37. Κλειδωνιά. "Άγ. Νικόλαος. Άψιδα 'Ι. Βήματος: Πλατυτέρα

ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΣΤΗΝ ΚΛΕΙΔΩΝΙΑ ΚΟΝΤΣΟΣ

Εἰκ. 47. Κλειδωνιά. "Άγιοι Ανάργυροι". Ι. Βῆμα: 'Η Γέννηση.

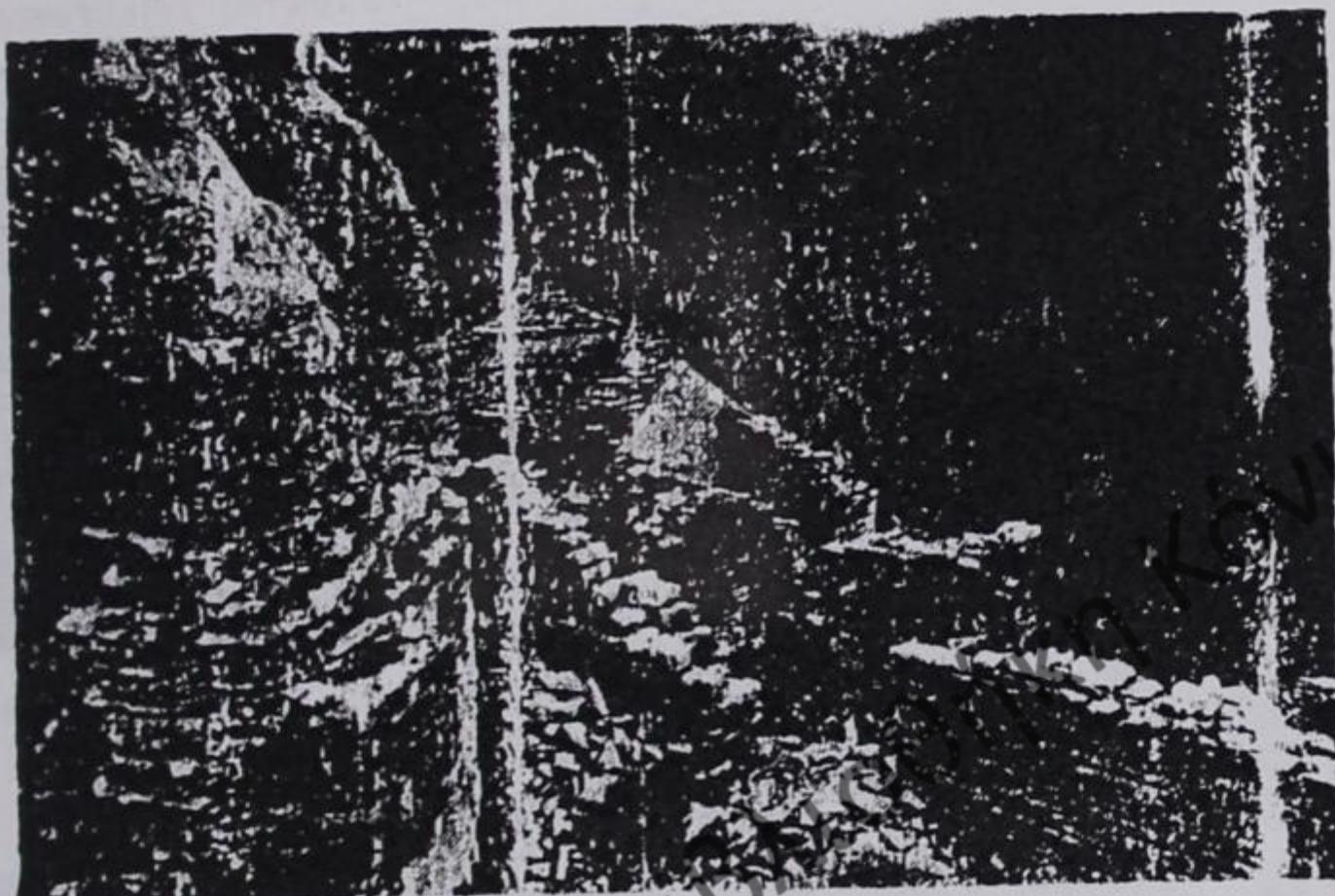
Εἰκ. 48. Κλειδωνιά. "Άγ. Ανάργυρος". Ι. Βῆμα: 'Η Θεία Λειτουργία.

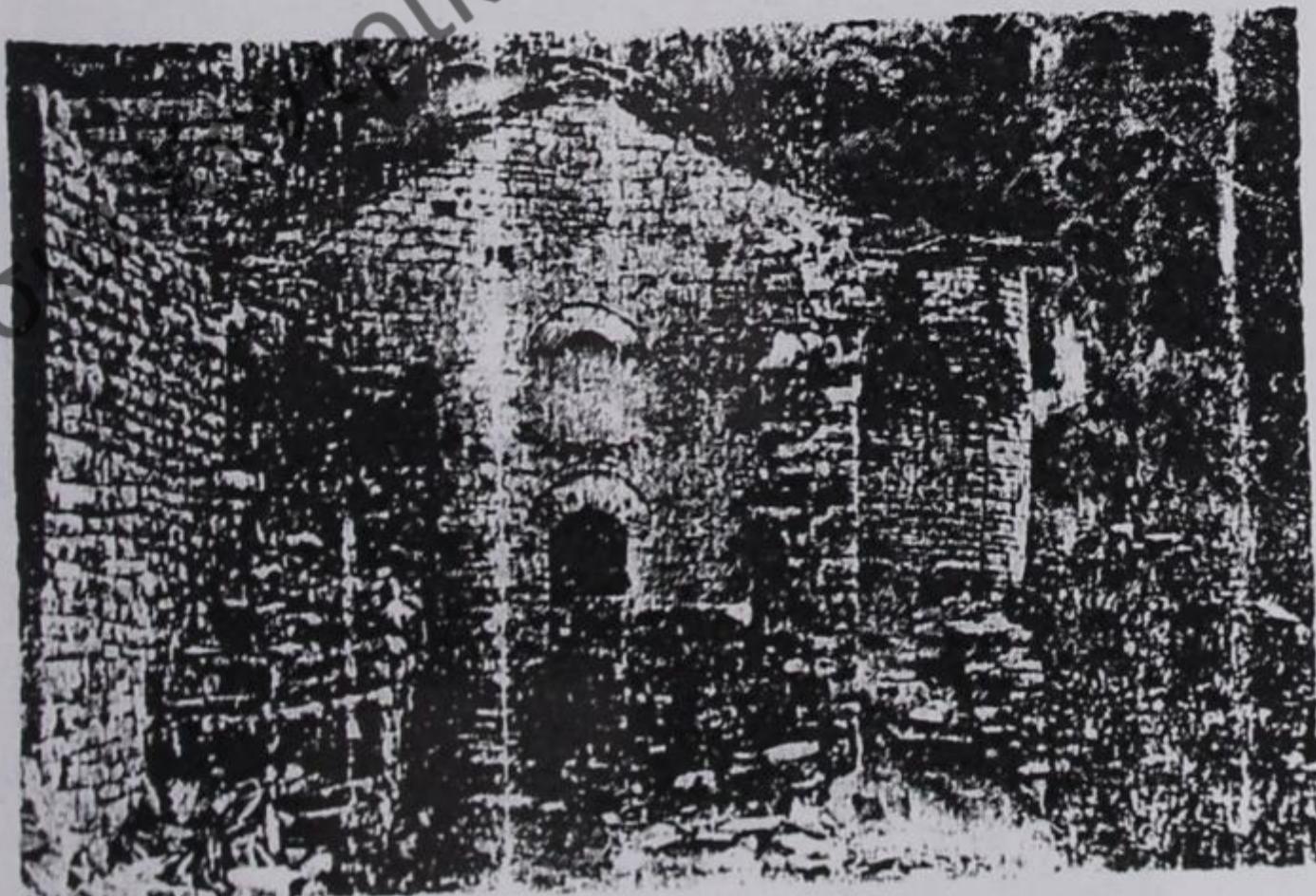
Εικ. 41. Κλειδωνιά. "Άγιος Νικόλαος. Εικόνα 'Άγιου Νικολάου, έπιστροφή τμῆμα.

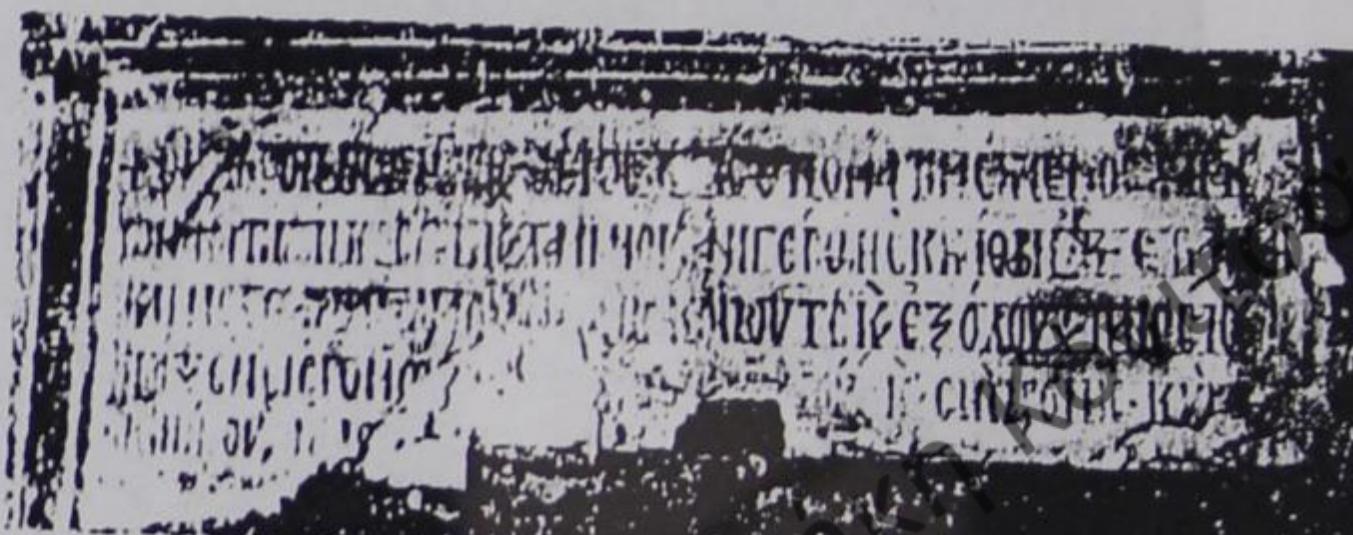
Εικ. 42. Κλειδωνιά. "Άγιος Νικόλαος. Εικόνα 'Άγιου Νικολάου, κάτω τμῆμα.

Εἰκ. 43. Κλειδωνιά. "Αγιοι Ἀνάργυροι. Γενική ἀποψη ἀπὸ ΒΔ.

Εἰκ. 44. Κλειδωνιά. "Αγιοι Ἀνάργυροι. Δυτική πλευρά.

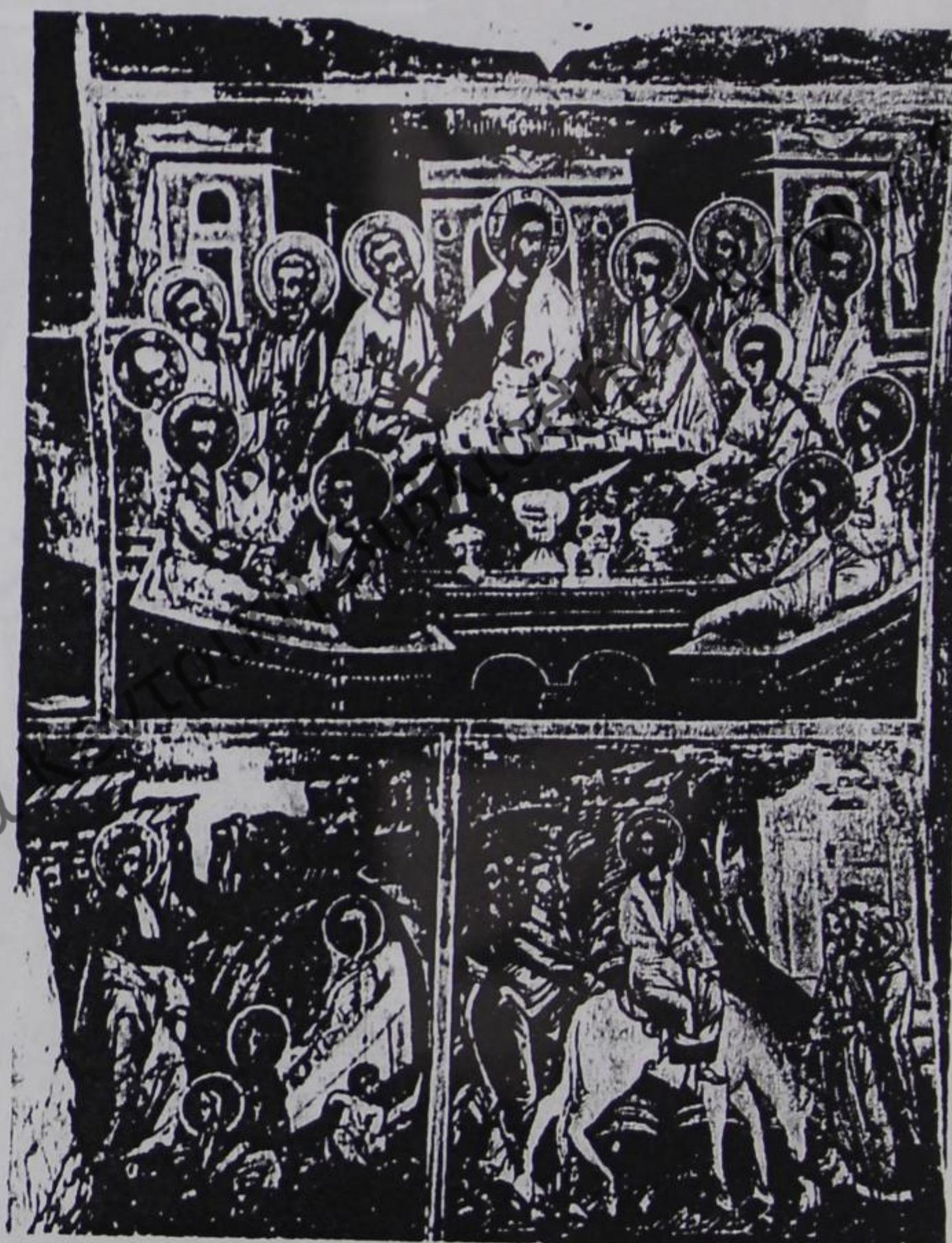
Εικ. 45. Κλειδωνιά. "Αγιοι Ἀνάργυροι. Ἡ κτιτορική ἐπιγραφή

Εικ. 46. Κλειδωνιά. "Αγιοι Ἀνάργυροι. Αψίδα 'Ι. Βήματος.
Πλατυτέρα.

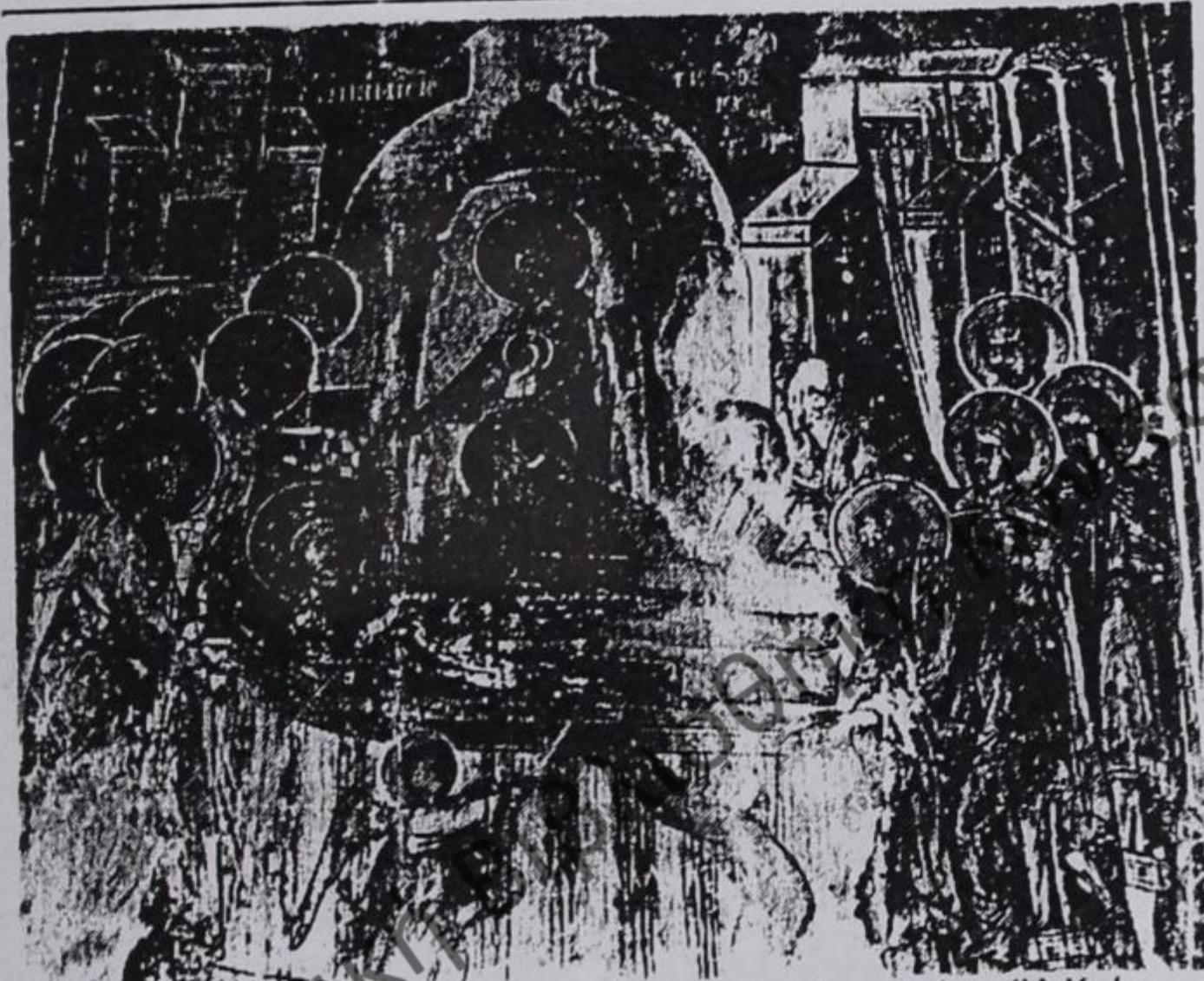

Εικ. 51. Κλειδωνιά. "Άγιοι Ἀνάργυροι. Δυτική καμάρα: Χριστός
·Εμμανουήλ.

Εικ. 52. Κλειδωνιά. "Άγιοι Ἀνάργυροι. Κυρίως ναός: 'Ο Μυστικός Δεῖπνος, ή "Ἐγερση τοῦ Λαζάρου, ή Βαϊοφόρος.

ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΣΤΗΝ ΚΛΕΙΔΩΝΙΑ ΚΟΝΙΤΣΗΣ

Εικ. 53. Κλειδωνιά. "Άγιοι Ανάργυροι. Κυρίως ναός: 'Η Κοίμηση τῆς Θεοτόκου.'

Εικ. 54. Κλειδωνιά. "Άγιοι Ανάργυροι. Κυρίως ναός: 'Η Προδοσία.'

ΔΗΜΗΤΡΗ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ

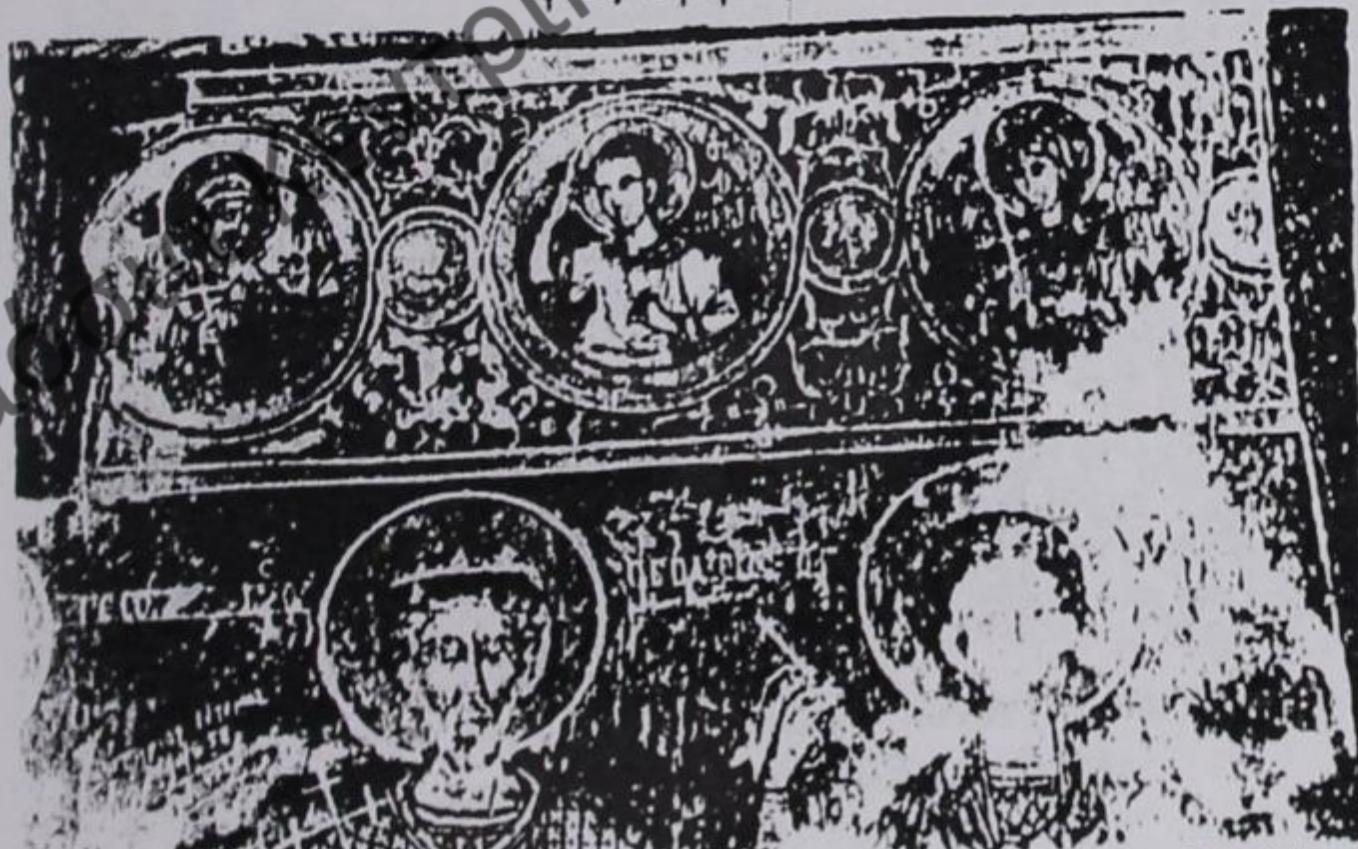

Εικ. 49. Κλερδωνιά. "Άγιοι Ανάργυροι. Ι. Βῆμα: Ή Σαμαρείτισσα.

Εικ. 57. Κλειδωνιά. "Άγιοι Λανάργυροι. Κυρίως ναός: Ο Επιτάφιος Θρήνος.

Εικ. 58. Κλειδωνιά. "Άγιοι Λανάργυροι. Κυρίως ναός: Στηθύρια και πορτραίτα μγλων.

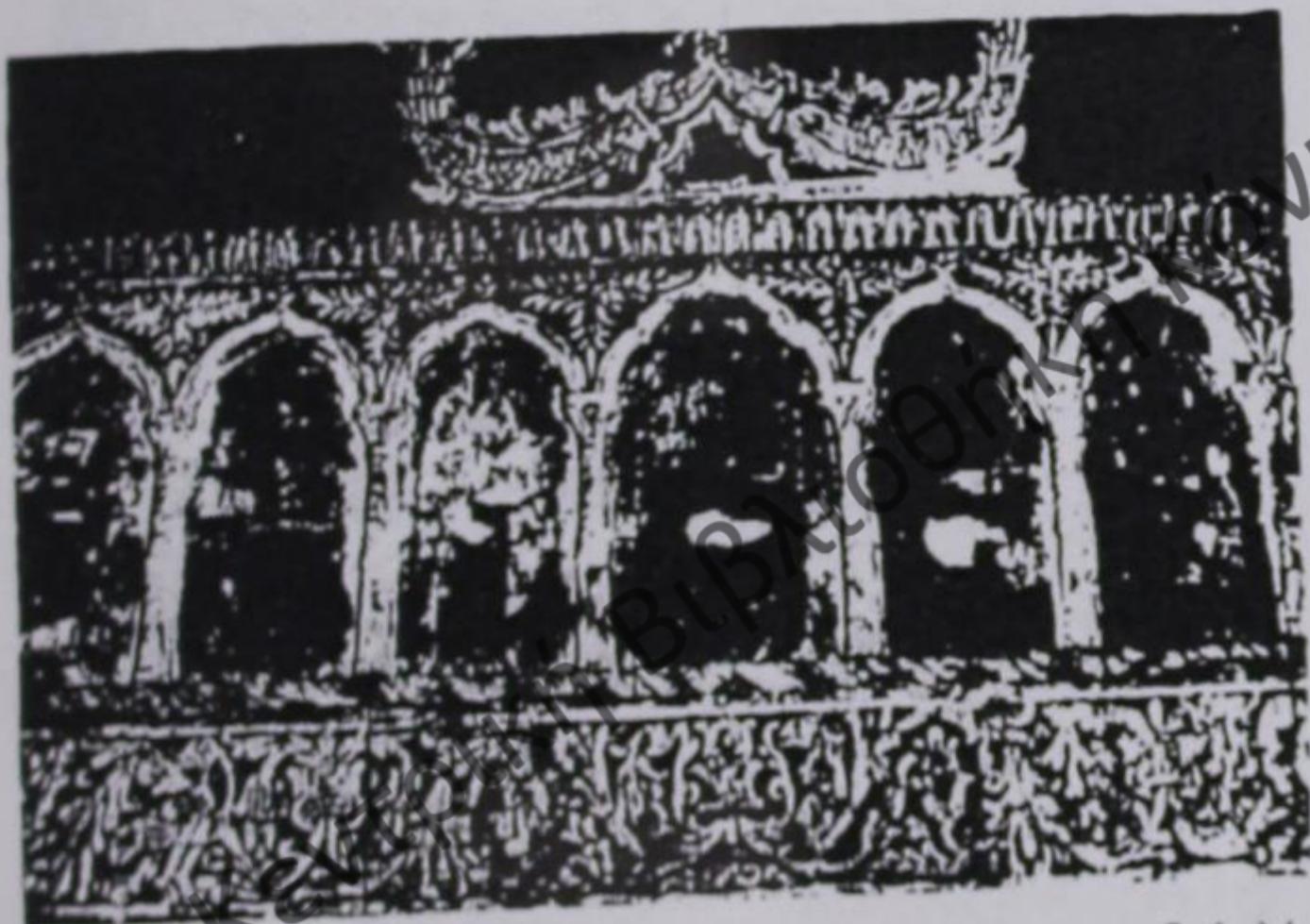
Εικ. 59. Κλειδωνιά. "Άγιοι Ανάργυροι. Κυρίως ναός: Οι άσκητές Άγιοι Εύθυμιος καὶ Σάββας.

Εικ. 63. Κλειδωνιά. "Άγιοι Απόστολοι. Αιφίνα". I. Βήματος:
Ἡ Μετάληψη τῶν Αποστόλων.

Εικ. 64. Κλειδωνιά. "Άγιοι Απόστολοι. Λψίδα Ι. Βήματος:
Στηθάρια ἀγίων, Ἱεράρχες Θ. Λειτουργίας.

ΕΙΚ. 60. ΚΛΕΙΔΩΝΙΑ. "Άγιοι Ανάργυροι. Λεπτομέρεια του ξυλόγλυπτου τέμπλου."

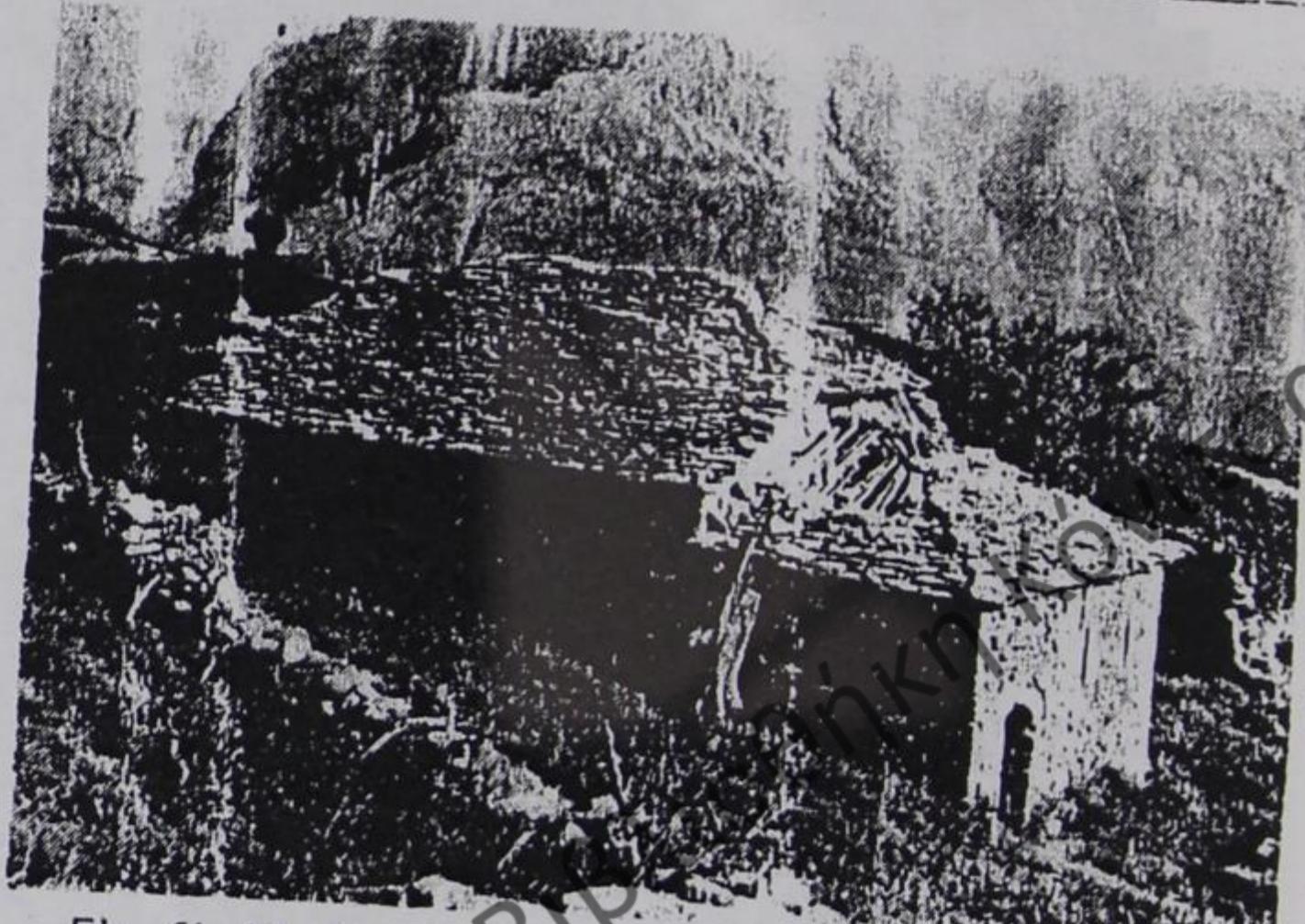
Εικ. 55. Κλειδωνιά. "Αγ. Ἀνάργυροι. Κυρίως ναός: Ἡ Πεντηκοστή.

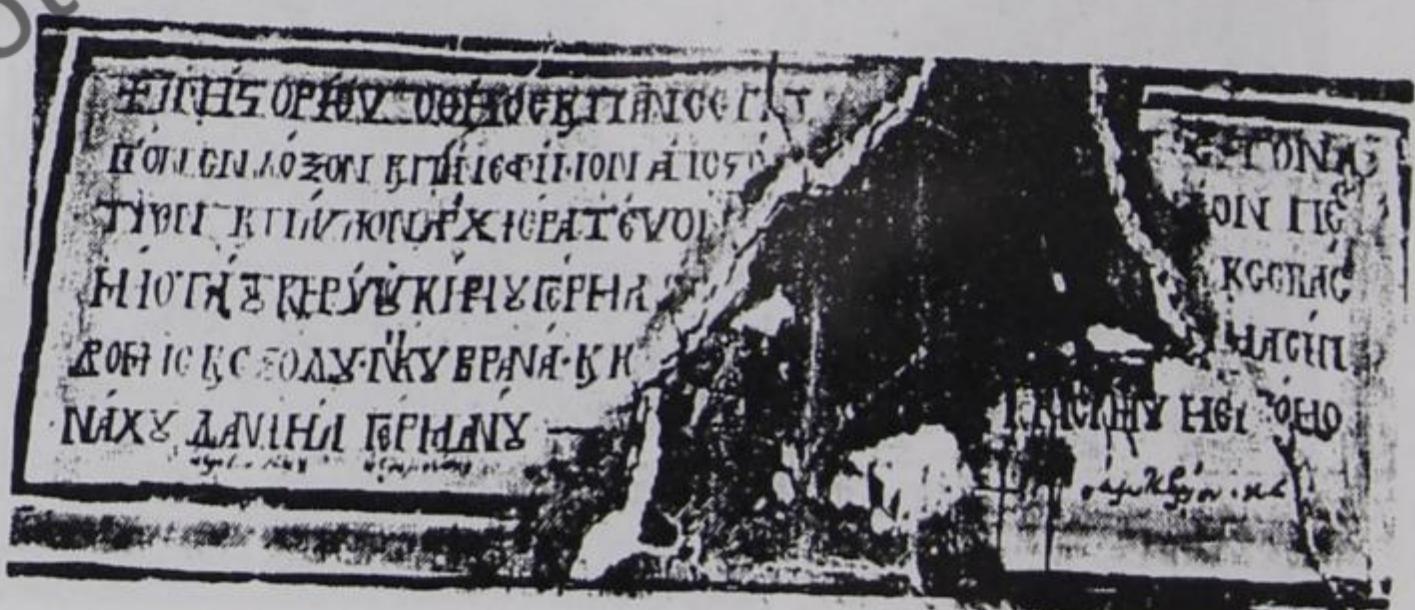
Εικ. 56. Κλειδωνιά. "Αγιοι Ἀνάργυροι. Κυρίως ναός: Ὁ Νιπτήρας.

Εικ. 65. Κλειδωνιά. "Άγιοι Απόστολοι". Ι. Βήμα: Η Άγια Τρίάδα, Ρωμανός δ Μελωδός.

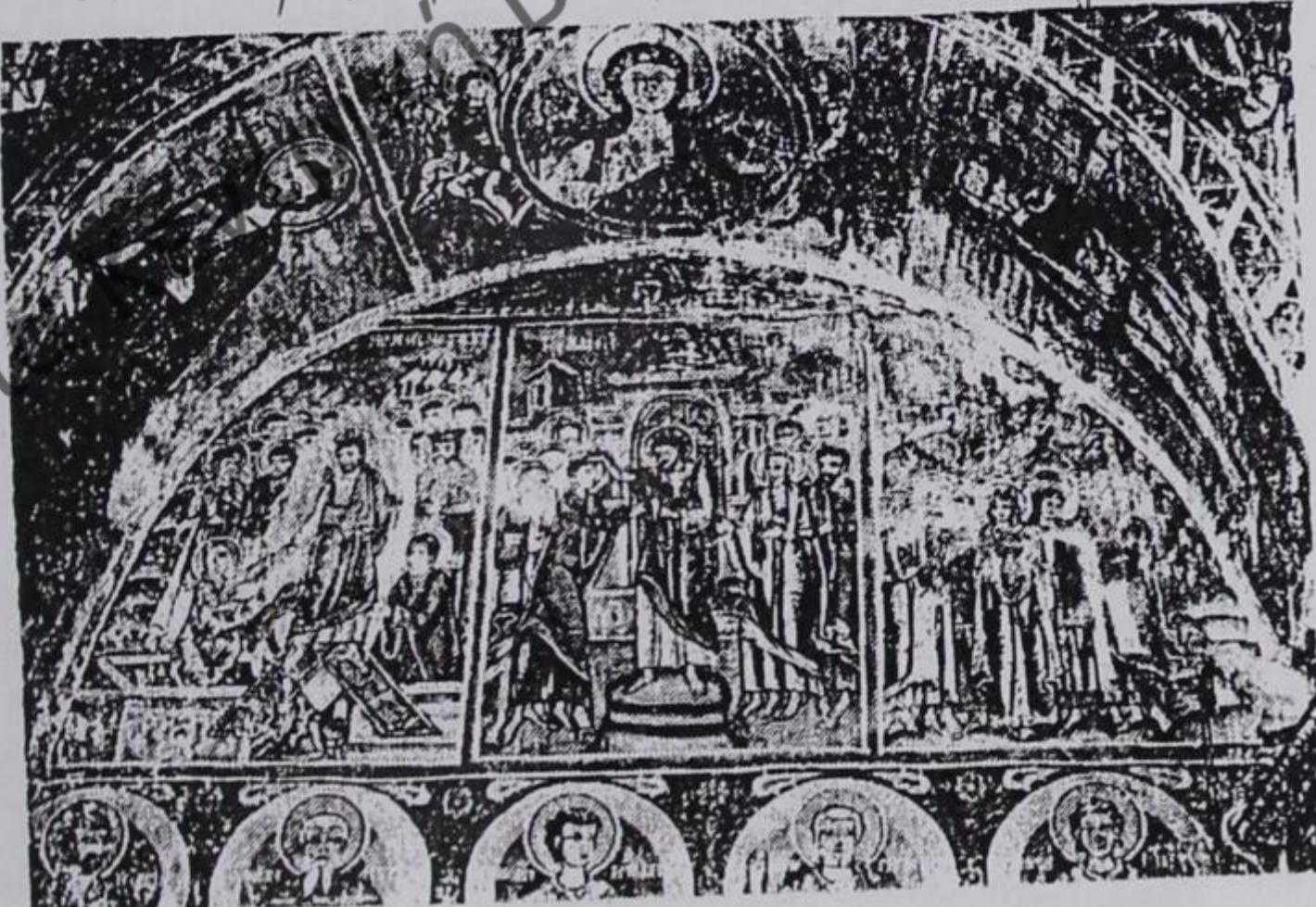
Εἰκ. 61. Κλειδωνιά. "Άγιοι Απόστολοι. "Αποψη από ΒΔ.

Εἰκ. 62. Κλειδωνιά. "Άγιοι Απόστολοι. Επιγραφή δυτικοῦ τοίχου.

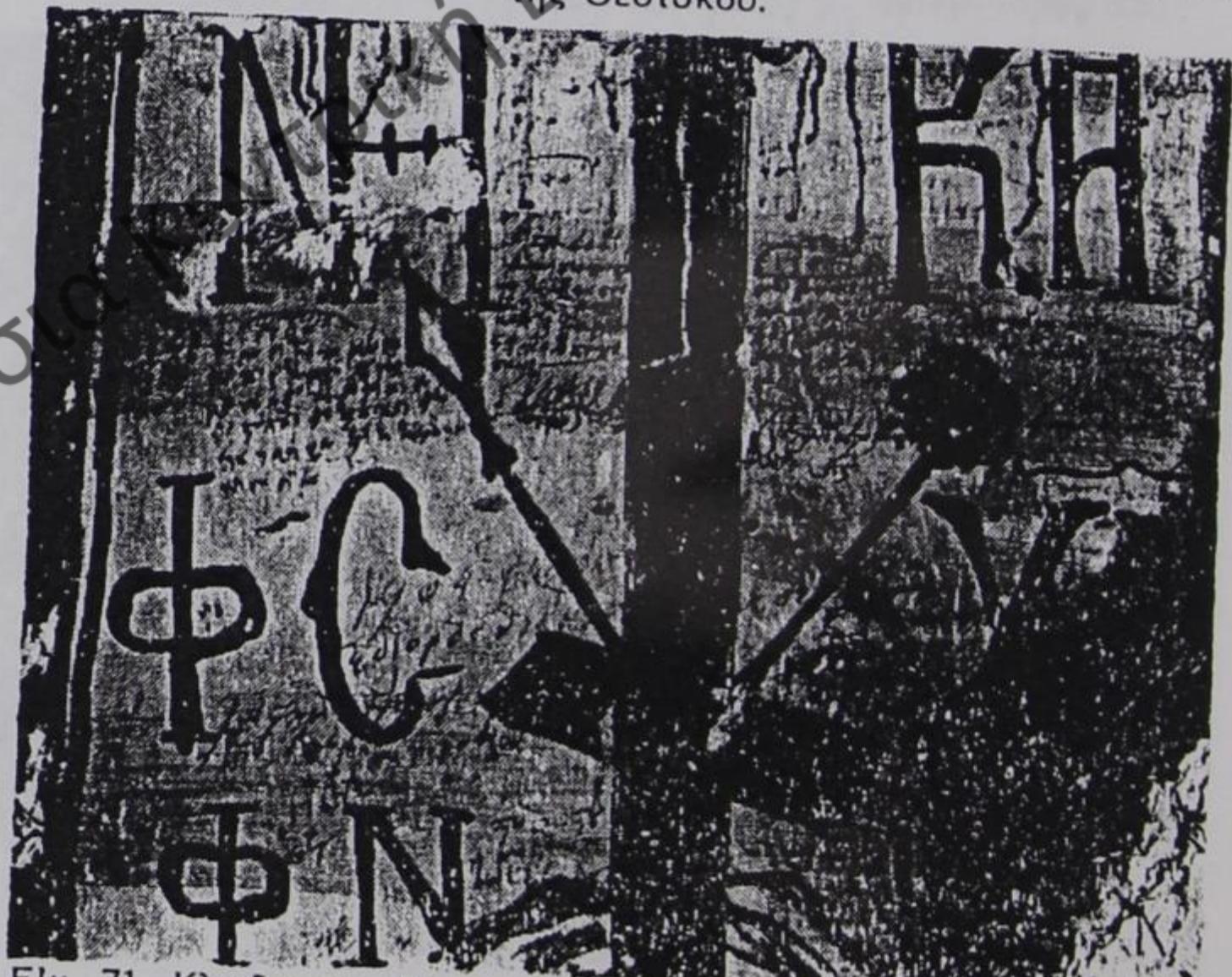
Εἰκ. 68. Κλειδωνιά. "Άγιοι Ἀπόστολοι. Κυρίως ναός: 'Ο Μυστικὸς Δεῖπνος', ή 'Ψηλάφιος Θείου Βωμός εἴναι.'

Εἰκ. 69. Κλειδωνιά. "Άγιοι Ἀπόστολοι. Κυρίως ναός: 'Η Ἀνασταση, ή Ψηλάφιοη τοῦ Θωμᾶ, ή Ἀνάλιψη.'

Εικ. 70. Κλειδωνιά. "Αγιοι Ἀπόστολοι. Κυρίως ναός: Ἡ Κοίμηση τῆς Θεοτόκου.

Εικ. 71. Κλειδωνιά. "Αγιοι Ἀπόστολοι. «Ἐνθυμήσεις» στήν παραστάδα τῆς δυτικῆς πόρτας.

Εικ. 72. Κλειδωνιά. "Άγιοι Απόστολοι. Δυτικός τοίχος: 'Ο Αρχάγγελος Μιχαήλ.

Εἰκ. 66. Κλειδωνιά. "Ἄγιοι Ἀπόστολοι. Ἄνατολικὸς τρουλίσκος. Παντοκράτορας καὶ Θεῖα Λειτουργία.

Εἰκ. 67. Κλειδωνιά. "Ἄγιοι Ἀπόστολοι. Δυτικὸς τρουλίσκος: «Ἐπὶ δοῦ Χατίοει».

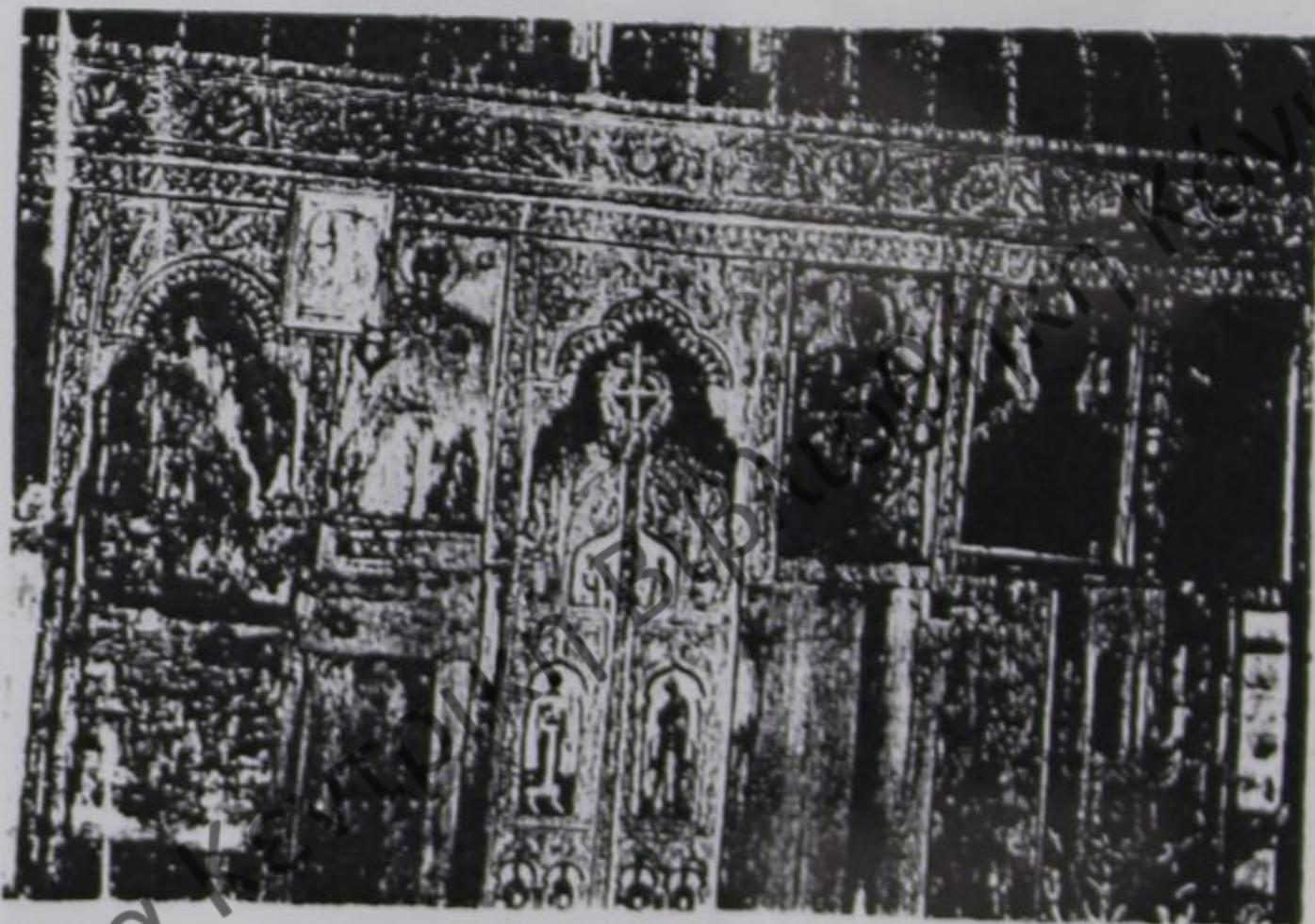
Εικ. 74. Κλειδωνιά. "Άγιοι Απόστολοι. Βημόθυρα Ωραίας Πύλης.

Εικ. 75. Κλειδωνιά. Κοίμησις Θεοτόκου. "Αποψη από ΒΔ.

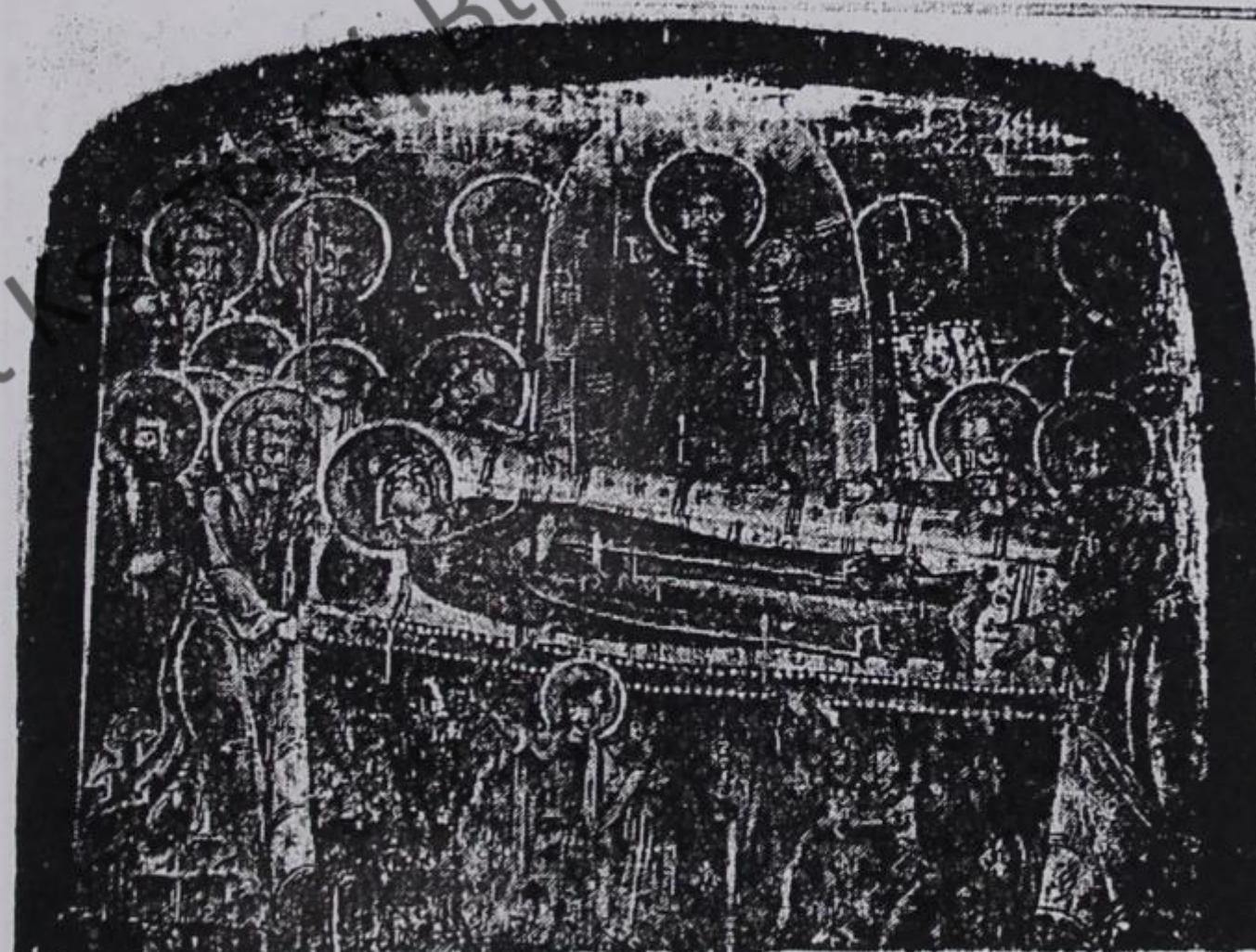
Εικ. 76. Κλειδωνιά. Κοίμησις Θεοτόκου. 'Αψίδα 'Ι. Βήματος:
'Αρχάγγελος.'

Εἰκ. 73. Κλειδωνιά. "Άγιοι Ἀπόστολοι. Λεπτομέρεια τοῦ τέμπλου."

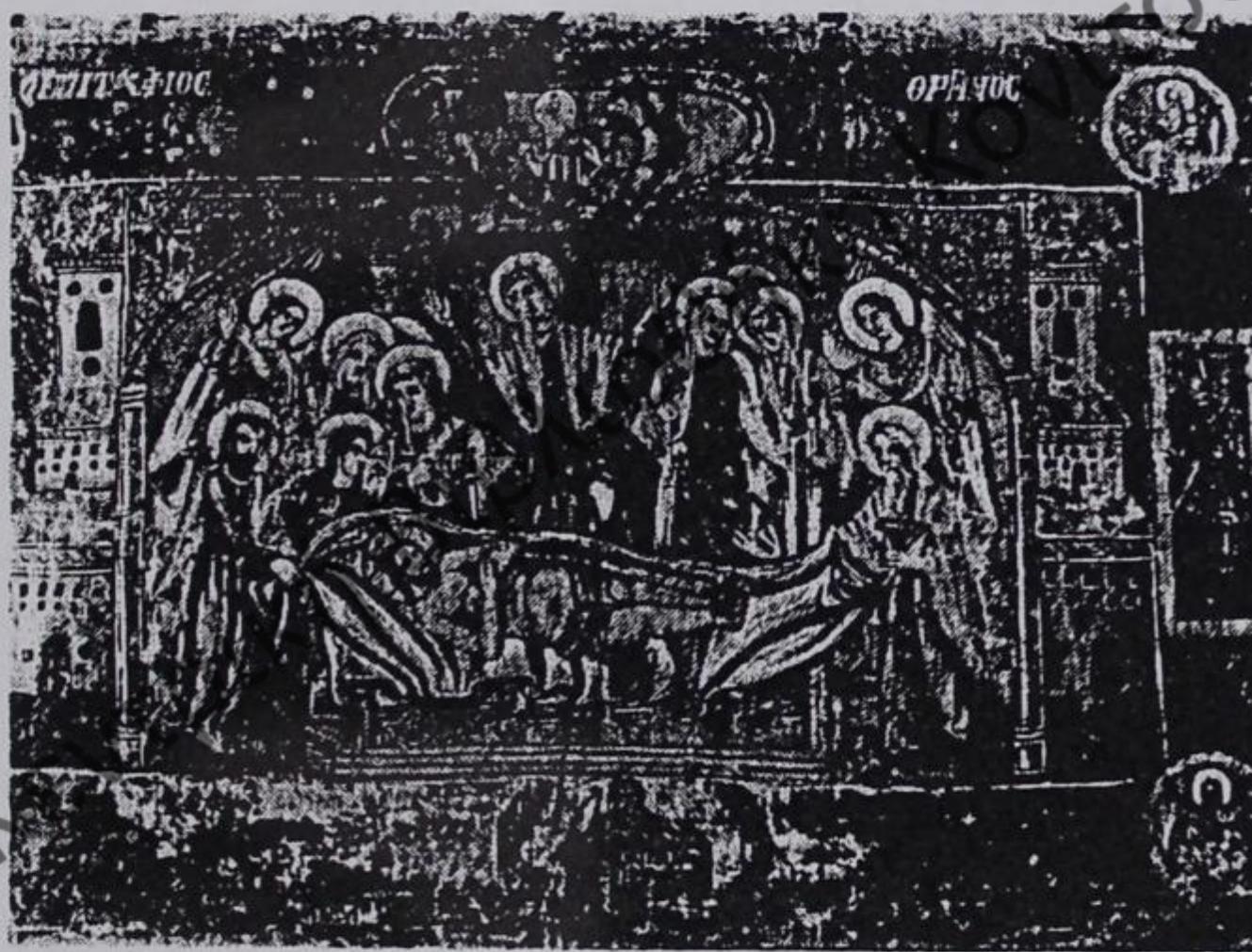
Εἰκ. 77. Κλειδωνιά. Κοίμησις Θεοτόκου. Ι. Βῆμα: "Άγιοι Νικόλαος, Χαράλαμπος καὶ Στέφανος.

Εἰκ. 78. Κλειδωνιά. Κοίμησις Θεοτόκου. Δυτικός τοίχος: Κομησή Θεοτόκου.

Εἰκ. 79. Κλειδωνιά. Κοίμησις Θεοτόκου. Εἰκόνα Εἰσοδίων Θεοτόκου.

Εἰκ. 80. Κλειδωνιά. Κοιμησις Θεοτόκου. Εἰκόνα Ἐπιταφίου Θρύλου Κλειδωνίας.

Εθνικό Λαϊκό Κεντρικό Βιβλιοθήκη Κόντορα

